

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Eesti keele õppetool

Mari-Epp Tirkkonen

DEMONSTRATIIV- JA KOLMANDA ISIKU PRONOOMENID
RANNIKU- JA KIRDEMURDES

Magistritöö

Juhendaja dotsent Renate Pajusalu

Tartu 2006

SISUKORD

1. Sissejuhatus.....	3
1.1. Töö eesmärgid ja ülesehitus.....	3
1.2. Materjal ja meetod.....	4
1.3. Ranniku- ja kirdemurdest.....	4
1.4. Deiksisest.....	6
1.5. Referentsiaalsus ja identifitseeritavus.....	9
1.6. Referendi kognitiivsed tasemed ja nendega korreleeruvad viitevahendid.....	10
1.7. Referendi kognitiivset taset mõjutavad tegurid.....	12
1.8. Eesti suulise ühiskeele endofoorsed pronoomenid <i>see, tema</i> ja <i>ta</i>	16
2. Ranniku- ja kirdemurde pronoomenite morfoloogilisi ja häälikulisi jooni.....	21
2.1. Ainsus.....	21
2.1.1. Pikk kolmanda isiku pronoomen.....	23
2.1.2. Lühike kolmanda isiku pronoomen.....	25
2.1.3. Demonstratiivpronoomen.....	26
2.2. Mitmus.....	27
3. Ranniku- ja kirdemurde endofoorsete pronoomenite viiteomadused.....	30
3.1. Adjektiivatribuudina esinevad pronoomenid.....	31
3.2. Elusreferendid.....	34
3.2.1. <i>Tämä~...</i> ja <i>tä~...</i>	35
3.2.2. <i>Sie~...</i>	41
3.2.3. <i>Sie~...</i> , <i>tämä~...</i> ja <i>tä~...</i> vaheldus.....	44
3.3. Elutud referendid.....	49
3.3.1. Esimese astme referendid.....	49
3.3.1.1. <i>Tämä~...</i> ja <i>tä~...</i>	51
3.3.1.2. <i>Sie~...</i>	53
3.3.1.3. <i>Sie~...</i> , <i>tämä~...</i> ja <i>tä~...</i> vaheldus.....	54
3.3.2. Teise astme referendid.....	56
3.3.3. Kolmanda astme referendid.....	60
3.3.3.3. Katafoor: komplementlause korrelaadina esinevad pronoomenid.....	61
3.4. Ekspletiivne pronoomen.....	64
3.5. Murrete ja ühiskeele endofoorsete pronoomenite viiteomaduste erinevused: diakrooniline perspektiiv.....	66
4. Kokkuvõte.....	70
Murde- ja suuliste tekstide litereeringutes kasutatud märgid.....	74
Allikad.....	75
Summary.....	79

1. SISSEJUHATUS

1.1. Töö eesmärgid ja ülesehitus

Käesolev magistritöö "Demonstratiiv- ja kolmanda isiku pronoomenid ranniku- ja kirdemurdes" tegeleb laias laastus deiksisega, täpsemalt endofoorse ehk diskursusesisese viitamisega. Endofoorne viitamine on hetkel üks kesksemaid teemasid keeleteaduses. See temaatika pakub huvi muuhulgas uurijatele, kes tegelevad koprus-, arvuti-, psühholingvistikaga, tehisintellektiga, keeletehnoloogiaga jne.

Eesti suulises ühiskeeles kasutatakse endofoorsel viitamisel peamiselt kolme pronoomenit *see*, *tema* ja *ta*. Ranniku- ja kirdemurdes on endofoorsel viitamisel kasutusel samuti peamiselt kolm pronoomenit: *sie~see*, *tämä~täma~temä~tema*, *tä~ta*. Töö üks eesmäärke ongi murdepronoomenite võrdlus ühiskeeles endofoorsete pronoomenitega. Ühiskeeles osas toetun Renate Pajusalu artiklitele "Tuumsõnad referentsiaalsetes kettides" (Pajusalu jt 2004) ja "Anaphoric pronouns in Spoken Estonian: Crossing the paradigms" (Pajusalu 2005). Renate Pajusalu andmed pärinevad omakorda Tartu ülikooli suulise kõne korpuselt. Kuna ühiskeel ja murre on ühe keele kaks varianti, mis võivad peegeldada keele erinevaid arengujärke (Hopper & Traugott 2003: 109), lisab võrdlus muidu sünkroonilisse uurimusse ka diakroonilise perseptiivi.

Töö koosneb neljast peatükist. Esimeses peatükis ehk sissejuhatuses tutvustatakse uurimismaterjali, ranniku- ja kirdemurret, antakse ülevaate uurimusega seotud teoreetilistest seisukohtadest ning tutvustatakse eesti suulise ühiskeeles endofoorsete pronoomenite *see*, *tema* ja *ta* viiteomadusi. Teises peatükis antakse ülevaade ranniku- ja kirdemurde kolmanda isiku pronoomenite ja demonstratiivpronoomenite morfoloogiast ja foneetikast. Kolmandas peatükis analüüsitakse ranniku- ja kirdemurde endofoorsete pronoomenite viiteomadusi ning vaadeldakse murdepronoomenite ja ühiskeeles pronoomenite erinevusi diakroonilises perspektiivis. Analüüsitulemused on üldistatud kokkuvõttes.

1.2. Materjal ja meetod

Käesoleva magistritöö aluseks on peamiselt Eesti murrete korpus. See on kõiki eesti murdeid sisaldav elektrooniline tekstikogum, mida Tartu Ülikooli ja Eesti Keele Instituudi koostöös on koostatud alates 1998. aastat. Murdekorpus koosneb foneetilises transkriptsioonis ja lihtsustatud transkriptsioonis murdetekstidest. Seejuures on kõikide tekstide kohta olemas ka lindistus, mis tähendab seda, et murdekorpus koosneb autentsetest murdetekstidest (Lindström jt 2006: 154). Käesolevas töös on kasutatud lihtsustatud transkriptsioonis murdetekste. Ranniku- ja kirdemurdest on murdekorpuses esindatud Jõelähtme, Kuusalu, Haljala, Lüganuse ja Jõhvi kihelkonnad. Töö teises osas, pronoomenite morfoloogilisel, häälikulisel ja etümoloogilisel analüüsil olen kasutanud ka Eesti Keele Instituudi murdesõnavara koondkartoteeki (edaspidi EKI MSK).

Mis puutub pronoomenite viiteomaduste analüüsi, siis olen siin järginud Renate Pajusalu eeskju. Materjali on analüüsitud semantilis-pragmaatilisel, st püütud üksikjuhtumite kaudu välja selgitada endofoorsete pronoomenite kasutuse süsteemi. Statistika ei puudu tööst siiski täiesti, mõningal määral leidub ka esinemissageduse arvandmeid ja nende interpreteerimist.

Kõik töös olevad näited on esitatud sellisena, nagu nad originaalis esinesid, muutmatuna. See puudutab eelkõige suulise ühiskeele näidete esitust. Renate Pajusalu on võtnud oma näited peamiselt Tartu Ülikooli suulise kõne korpusest, kuid ta on neid erinevates kirjutistes eri moodi muutnud. Mina olen näite esitanud just sellisena, nagu see Pajusalu artiklis esineb. Iga näite lõpul on ka allikaviide. Murdenäidetes olen keelejuhi kohta kasutanud lühendit KJ ning küsitleja kohta lühendit K. Näidete lõpul olen märkinud ära ka kihelkonna, kust näide pärit on. Kihelkonnanimed on lühendatud järgnevalt: Jõe = Jõelähtme, Kuu = Kuusalu, Hlj = Haljala, Jõh = Jõhvi ning Lüg = Lüganuse. Suulise kõne ja murdekõne litereeringutes kasutatud märke on seletatud töö lõpul.

1.3. Ranniku- ja kirdemurdest

Kirderanniku keelt on alates Arnold Kasest käsitletud ühe murdena. Uus murdeuurimise paradigma on aga kirderanniku keele n-ö lõõnud lahku kaheks

murdeks: ranniku- ehk rannamurdeks ning kirde- ehk Alutaguse murdeks. Siiski on leitud, et keele prosoodia ja morfoloogiline süsteem on ranniku- ja kirdemurdes enamasti sarnased ja seetõttu võib neid ühendada üheks murderühmaks: kirderanniku murderühmaks (Pajusalu jt 2002: 81-154).

Rannikumurre moodustab kirderanniku murderühma läänepoolse ja idapoolse osa. Ta haarab läänes Jõelähtme, Kuusalu ja Haljala kihelkonna rannikupoolsed alad ning Viru-Nigula kihelkonna, idas Vaivara. Kirdemurde moodustavad Lüganuse, Jõhvi ja Iisaku murrak (Pajusalu jt 2002: 155-161). Olulisim erinevus muude Eesti alade ja kirderanniku vahel on selles, et suur osa neid muudatusi ja edasiarenguid, mis toimusid eesti keeles 13.-16. sajandil, kõnesolevat murderühma ei puudutanud, mistõttu see on mitmes suhtes vanemal astmel kui näiteks põhjaeesti mured (saarte-, lääne-, kesk- ja idamurre) (Must 1995: 55). Seega on suur osa kirderannikumurrete erijooni tegelikult eesti murrete väga vanad jooned, mis on siin säilinud. Teine oluline eripära on ühisjoonte rohkus soome keelega: kirderannikumurretel on arvukalt morfoloogilisi, häälikulisi, süntaktilisi ning leksikaalsed ühisjooni soome keelega. Seetõttu on neid murdeid nimetatud soomepäraseks murreteks (Must 1987: 346). Oluline on aga rõhutada, et suur osa neist soomepärasustest ongi eespool mainitud vanapärasused. Vanapärasust on aidanud muuhulgas säilitada keskajal maale tulnud soome ja rootsi elanikkond, kes hiljem on kohalikega assimileerunud. Palju on olnud ka hilisemat läbikäimist, millel on samuti olnud vanu keelenähtusi säilitav roll, seda eeskätt rannikumurde aladel (Pajusalu jt 2002: 155). Siiski on soomest saadud korduvalt ka uusi impulsse ning võetud vastu uusi keelelaene (Must 1987: 355). Murderühma idaosas on oluline olnud ka vадja-isuri mõju. Seetõttu on kirderanniku murretes säilinud vanu keelendeid, mis on ühised eesti keele põhja- ja idapoolsete sugulaskeeltega. Muidugi on kirderannikumurdeid, nagu teisigi eesti murdeid mõjutanud tugevalt ühiskeel. Tallinna läheduse tõttu on ühiskeele pealetung olnud tugevam kirderannikumurrete lääneosas, st rannikumurdes (Pajusalu jt 2002: 82).

Käesolevas töö uurimisobjektiks said valitud need kaks murret eelkõige oma läheduse tõttu soome keelega. Kuna soome keeles on kasutusel kolm demonstratiivi (*se*, *tämä* ja *tu*), siis tekkiski huvi selle vastu, kuivõrd palju ranniku- ja kirdemurdel on selles osas soome keelega sarnasusi. Eriti huvipakkuv oli asjaolu, et ranniku- ja kirdemurdes on kasutusel soome demonstratiiviga *tämä* vormiliselt identne pronoomen. Lisaks on Mari Must oma monograafias *Kirderannikumurre* väitnud, et "murrakuti esineb *tämä* ka näitava asesõnana" (Must 1987: 229).

1.4. Deiksisest

Pronoomenid kuuluvad deiktiliste väljendite hulka. Deiksise all mõistetakse tavaliselt selliseid sõnu, väljendeid ja grammatilisi vorme, mille tõlgendamine nõuab selle konteksti tundmist, milles neid on kasutatud. Teisisõnu, deiktilised väljendid on kõneolukorraga eriti tugevalt seotud väljendid, mille tähenduse kirjeldus ei saa läbi ilma kõneleja või kuulaja mainimiseta. Deiksis seob teksti ja konteksti (Hanks 1992: 48).

Deiktilised väljendid jaotuvad kolme põhirühma, isiku- ehk rollideiksiseks (suhtlejate omavaheline rollijaotus ehk see, kes räägib; see, kellele räägitakse; ülejäänud isikud), ruumi- ehk demonstratiivdeiksiseks (ruumiline asukoht kõnelemiskohaga võrreldes) ning ajadeiksiseks (ajaline paiknevus minevikus või tulevikus kõnelemisajaga võrreldes). Koos moodustavad nad kolmemõõtmelise deiktilise välja, mille keskmeks on punkt *mina-siin-praegu* (Bühler 1982 (1934): 13).

Erinevad referendid, millele deiktikud viidata võivad jaotatakse John Lyonsi järgi kolme gruppi.

1. Esimese astme referendid, mis on reaalse maailma materiaalsed (elusad ja elutud) objektid (nt *auto*, *inimene*, *ahv*);
2. Teise astme referendid, mis esindavad ükskõik millist staatilist või dünaamilist situatsiooni, mida ei saa kompida, näha, tunda või kogeda iseseisva füüsilise asjana: sündmused, tegevused, protsessid jne (nt *laulupidu*, *jooksmine*);
3. Kolmanda astme referendid, mis on propositsioonid. Propositsioon täpsemalt on see, mida uskumuse puhul usutakse, soovi puhul soovitakse, teadmise puhul teatakse jne. Propositsiooni saab uskuda, väita, eitada või ka lihtsalt mõelda või üldse mitte mõelda (<http://et.wikipedia.org/wiki/Propositsioon>). Propositsioon on meie n-ö teadmiste sisu.

Esimese astme referendid eksisteerivad ajas ja ruumis. Teise astme referendid pigem toimuvad ajas ja ruumis. Kolmanda astme referendid ei eksisteeri ega toimu, vaid on tõesed või väärad (Lyons 1977: 442-445).

Deiksise puhul eristatakse eksofoori ning endofoori. **Eksofoori** all mõeldakse tavaliselt viitamist kõnesituatsioonis vahetult kohalolevatele referentidele (Diessel 1999: 94). Eksofoor on protsess, mis põhjustab katke diskursuses: kuulajat palutakse diskursusekontekstist välja astuda, juhtides ta tähelepanu kas mingile uuele referendile väljaspool diskursuse konteksti või mõne diskursuse referendi omadusele (Cornish 2005: 201-202). Eksofoori puhul viidatakse peamiselt 1. astme referentidele ning kasutatakse tavaliselt demonstratiivpronoomeneid ning -adverbe, nt inglise *that*, *here*, soome *tämä*, *tässä*, eesti ühiskeeles *see*, *siin*, ning nendega kaasneb tihti žest (Diessel 1999: 94).

Endofoor on diskursusesisene viitamine, mis jaguneb anafooriks ning katafooriks. **Anafoor** on protsess, milles meenutatakse informatsiooniosakest, mis on juba eelnevalt diskursuse mällu talletatud (Cornish 2005: 200). Teisisõnu, anafoorse viitamise puhul eelneb lätevorm viitevormile, st et referendi esmamainimine diskursuses toimub lätevormiga. Lätevorm on vorm või keelend, millest lähtuvalt interpreteeritakse viitevormi. Näiteks anafoorses lauses *Poiss jooksis kiiresti, sest ta tahtis jõuda õhtusele rongile* on lätevormiks *poiss* ja viitevormiks pronoomen *ta*. Tavaliselt ongi lätevormiks täistähenduslik NP (Pajusalu jt 2004: 62). Kõiki esmamainimisele järgnevaid mainimisi nimetatakse referendi kordusmainimiseks (*subsequent mention*) (Diessel 1999: 98). Viitevormiks on tüüpiliselt pronoomen. Diskursusesisesel viitamisel kasutatakse peamiselt rõhutat kolmanda isiku pronoomenit, nt inglise *it*, soome *se*, eesti ühiskeeles *ta*; rõhulist kolmanda isiku pronoomenit, nt eesti ühiskeeles *tema*; ning demonstratiivpronoomenit, nt inglise *this*, *that*, soome *tämä*, *tuo*, eesti ühiskeeles *see*. Osades keeltes on rõhutu ja rõhulise kolmanda isiku pronoomenite jaoks olemas kaks eri tüve, millest rõhutu on tüüpiliselt pika pronoomeni redutseerunud variant, nt eesti ühiskeeles *tema/ta*. Keeltes, kus nii rõhulist kui rõhutat varianti võib markeerida üks ja sama pronoomen, eristab rõhulist ja rõhutat pronoomenit prosoodia, nt inglise *(S)HE/(s)he* (http://ling.uni-konstanz.de/pages/conferences/sub7/abstracts/sub7_deHoop.pdf). Lisaks kolme tüüpi pronoomenitele võivad viitevormiks olla veel erinevad proadverbid, nt eesti ühiskeeles *seal*, ning anafoorne null ehk ellips.

Lätevormi ning erinevaid viitevorme nimetatakse viitevahenditeks (*referential devices*) (Grüning & Kibrik 2005: 164).

Endofoorsel viitamisel on võimalik viidata kõigi 3 astme referentidele. Kahte esimest tüüpi referentide puhul on viitevorm lätevormiga samaviiteline (*co-*

referential), st et viitevorm viitab samale objektile kui talle eelnev, algupärane NP (Lyons 1977: 660). 3. astme referentidele viitavad pronoomenid juhivad kuulaja tähelepanu lausungi, tekstilõigu või kogu loo tähendusaspektidele, ning pronoomen ei ole lätevormiga samaviiteline. 3. astme enditeetidele viitamisel kasutatakse enamasti demonstratiivpronoomeneid (Diessel 1999: 101).

Demonstratiivpronoomenid on oma olemuselt rõhulised prononoomenid ning tänu sellele muudavad konteksti: rõhk võib muuhulgas signaalida informatsiooni uudsust, topiku nihet, kontrasti jm (http://ling.uni-konstanz.de/pages/conferences/sub7/abstracts/sub7_deHoop.pdf). Rõhuline kolmanda isiku pronoomen on oma funktsioonidelt demonstratiivpronoomeniga väga sarnane, st ka tema kasutus modifitseerib ühel või teisel moel diskursuse konteksti. Rõhutut kolmandat isiku pronoomenit võikski lühidalt defineerida vastanduses demonstratiividele ja rõhuliste kolmanda isiku pronoomenitele. Rõhutu kolmanda isiku pronoomeni kasutus ei muuda konteksti, seega on ta pragmaatiline väärtus väike. Tema peamine funktsioon on markeerida argumendipositsiooni finiiitverbi kõrval (<http://www.hf.uio.no/forskningsprojekter/sprik/docs/html/symposium-2000/vallduvi.html>). Lihtsamalt öeldes, rõhutu kolmanda isiku pronoomeni kasutus signaalib umbes järgmist: 'jutt on ikka samast referendist, keda ma enne mainisin, ta püsib jätkuvalt diskursuses'. Demonstratiiv- ja kolmanda isiku pronoomenite peamine erinevus seisneb selles, et demonstratiivpronoomenitel esineb alati mitte-iseseisvat, adjektiivatributiivset kasutust (Larjavaara 1986a: 17), nt inglise *this girl*, soome *tämä tyttö*, eesti ühiskeeles *see tüdruk*.

Katafoorse viitamise puhul eelneb viitevorm lätevormile. Lauses *Kas sa teadsid seda, et Karin on ära kolinud* on viitevorm *seda* ja lätevorm *Karin*. Kõige sagedamini on katafoorsel viitamisel tegu komplementlausete korreelaadina toimivate demonstratiivpronoomenitega (Larjavaara 1986a: 22). Komplementlauseid ütlevad sageli midagi selle kohta, mida keegi teab, arvab jne (EKG II: 282-292). Seega on katafoor sageli oma olemuselt viitamine 3. astme referentidele. Kuna katafoorne viitamine on anafoorse viitamisega võrreldes diskursuses marginaalne, on nii katafoori kui anafoori kohta sageli kasutatud laiemalt *anafoori* terminit (Lyons 1977: 659, Cornish 2005: 203). Käesolevas töös on *katafoori* ja *anafoori* mõisteid kasutatud siiski eraldiseisvatena.

1.5. Referentsiaalsus ja identifitseeritavus

Kui varem oli endofoori uurimisel huvikeskmes see, kuidas tunda ära, millisele väljendile mingi vorm viitab, siis 1970. aastatel toimus selles valdkonnas pööre. Pöörde aluseks sai äratundmine, et ühele referendile on võimalik viidata mitut moodi ning ühte ja sama vormi võib kasutada viitamaks erinevatele referentidele (Gundel jt 1993: 274). Selleks, et mõista, miks selline varieeruvus esineb, muutus aktuaalseks kogu teksti läbivate viitevõrkude dünaamika jälgimine. Laias laastus lähtutakse seisukohast, et viitevahendite distributsioon diskursuses on seotud asjaoluga, et referentide informatsiooniline staatus ehk nende käsitlemine diskursuses skaalal tundmatu/uus ning tuntud/vana muutub pidevalt (Hanks 1992: 56-57). See tähendab, et mingi osa informatsioonist, mis kuulajani jõuab, on uus (*new*), teine osa on vana (*old*) ning see, mis on uus ning mis vana, on pidevas muutumises. Oluliseks jooneks uue paradigma puhul ongi kuulaja-rolli tähtsustamine, interaktiivsus. See tähendab, et kommunikatiivse akti sooritamisel, diskursuse produtseerimisel on oluline kõneleja-kuulaja koostöö (Chafe 1994: 71).

Samale objektile järjestikustes lausungites viitavaid NPsid nimetatakse viiteahelateks (*referential chains*). Et mingile referendile saaks viidata, st et viiteahelad üldse saaksid moodustuda, peab lätevorm vastama kahele semantilis-pragmaatilisele nõudele: ta peab olema identifitseeritav ning referentsiaalne (Du Bois 1980 : 204). Identifitseeritav on lühidalt öeldes referent, mida kuulaja kõneleja arvates suudab tuvastada (Chafe 1994: 57). Identifitseeritavus ongi see tunnus, mis hoiab objekti diskursuses: objekt, mida vestlusest osavõtjad ei samasta ühegi referendiga, ei püsi diskursuses, tal ei ole jätkuvust. Selline objekt, millel ei ole diskursuses jätkuvust, on mittereferentsiaalne. Seega mängib identifitseeritavus rolli ainult referentsiaalsete NPde puhul (Chafe 1994: 107).

Mittereferentsiaalsed NPd pakuvad objekti kohta taustinfot, neid kasutatakse viitamaks mitte objektile kui sellisele, vaid pigem defineerimaks selle objekti mingit omadust. Mittereferentsiaalsed on muuhulgas liitsõna komponendid, eituse alla kuuluvad NPd ning iseloomustavad ning klassifitseerivad predikatiivid (Du Bois 1980: 209). Näiteks lauses *Ta sõi piimasuppi* on referentsiaalne *piimasupp* tervikuna, kuid sõna piim funktsiooniks on üksnes kategoriseerida *suppi*, mitte viidata piimale kui sellisele. Mittereferentsiaalsed on tüüpiliselt ka asesõna ärajätmist mittelubavates

(*non-pro-drop*) keeltes (nt inglise) esinevad ekspletiivsed pronoomenid. Ekspletiivne on pronoomeni kasutus lauseis, kus subjekt tegelikult puudub, kuid kus süntaktiliselt peab subjekti positsioon olema täidetud. Näiteks inglisekeelses lauses *It's raining* ('sajab') on pronoomen *it* ekspletiiv, viidates sisuliselt olematule subjektile. Üks tavalisemaid ekspletiivse pronoomeni esinemiskontekste ongi muuhulgas sellised fraasid või laused, kus öeldisverb märgib mingit loodusnähtust (<http://dummy-pronoun.ignaut.net/>). Näiteks on ekspletiivne verbidega *sadama*, *hämarduma*, *külmaks~soojaks minema* koos esinev pronoomen. Tüüpiliselt täidavad ekspletiivset funktsiooni rõhutat kolmanda isiku pronoomenid (nt inglise keeles *it*, soome keeles *se* (<http://people.pwf.cam.ac.uk/mtb23/nsp/generic%20subject%20passive.pdf>)).

Referendi identifitseerimisallikaid võib olla erinevaid. Kõige sagedamini identifitseerib kuulaja referendi tänu sellele, et seda on eelnevas diskursuses mainitud (Laury 1997: 35). Samuti võib referent olla identifitseeritav kõneleja ning kuulaja ühiste kultuuriliste vm teadmiste või interferentsi (n-ö järelduse) alusel (Givón 2001: 461). Siia alla kuulub näiteks metonüümia (*film*→*filmidirektor*), samuti võib referent järelduda näiteks eespool mainitud predikaadi leksikaal-semantilisest struktuurist (*kirjutama*→*kirjad*) (Cornish 2005: 209).

1.6. Referendi kognitiivsed tasemed ning nendega korreleeruvad viitevahendid

Referendi informatsioonilise staatuse muutumist reguleerivad uue paradigma järgi kognitiivsed tegurid. Uue paradigma uurimusi ongi kokkuvõtvalt nimetatud **kognitiivseks mudeliks**. Kognitiivse mudeli järgi on viitevahendi valik diskursuses seotud sellise inimajus toimuvate mäluprotsessidega nagu *aktiveerimine* ja *tähelepanu*. Paradigma põhitees on, et juhul, kui kõneleja hakkab mingist referendist rääkima, peab see referent vastavast diskursuseüksusest alates olema kõneleja ning kuulaja aktiivses ehk lühiajalises mälus (Kibrik 1996: 256). Samas kaob info lühiajalisest mälust kiiresti, kuna selle maht on väike. Referente, mis samal ajal võivad aktiivsed olla, ei saa seega olla väga palju ning referent, kui teda ei uuendata ehk uuesti ei mainita, lahkeb kiiresti aktiivsest mälust (Chafe 1994: 79). Kui eelnevalt oli juttu identifitseeritavusest, siis referendid, mida kuulaja on suutnud

identifitseerida, ongi aktiveeritud referendid: identifitseerimine ongi aktiveerimine (Huang 2000 : 160).

Nagu eelnevast selgus, ei püsi referendi kognitiivne staatus diskursuses homogeensena, kuna inimälu on oma olemuselt selektiivne (Chafe 1994: 79). Ka referendi staatus lühiajalises mälus ei ole sugugi stabiilne, vaid võib olla eri ajamomendil erinev. Mõned referendid on lühiajalises mälus kesksamad, esilduvad, teised perifeersed, vähemesilduvad (Grüning & Kibrik 2005: 166). Esilduvad referendid on tüüpiliselt ka kognitiivselt kergemini kättesaadavad kui vähemesilduvad. Eri autorid ongi toonud välja referendi kognitiivseid tasemeid väheaktiveeritust kuni kõrgelt esilduvani. Tuntuimad kognitiivsetelt alustelt lähtuvad mudelid on topiku jätkuvuse uurimus (*topic continuity research*) (Givón 1983), kättesaadavuse teooria (*Accessibility theory*) (Ariel 1990), keskme-teooria (*Centering-theory*) (Gordon jt 1993), antuse hierarhia (*Givenness hierarchy*) (Gundel jt 1993) ning Chafe'i kolmetasemelise aktiveerituse teooria (Chafe 1994).

Kõneleja markeerib referendi erinevat kognitiivset staatust ja selle muutumist nii, et kasutab referendile viitamiseks erinevat viitevahendit. Kognitiivse mudeli järgi kehtib viitevahendi valikul printsiip, et mida kõrgem on referendi aktiveerituse tase, seda vähem kulub ressursse selle mainimiseks. Chafe nimetab seda fenomeni aktiveerimishinnaks (*activation cost*). Hind on Chafe'i järgi seotud vaimse energia hulgaga, mis kulub mingi idee aktiveerimiseks. See tähendab, et mida uuem on informatsioon, seda kulukam ta on (Chafe 1994: 71-73). See peegeldubki keeles või viitevahendite valikus selle kaudu, et keel paneb uutele ideedele suuremat rõhku kui antud ideedele. Kaalukusskaala väljendub järgmiste parameetrite näol:

- a) häälikumahukas NP *versus* häälikuliselt vähemmahukas NP,
- b) rõhuline *versus* rõhutu NP (Chafe 1994: 71).

Seega – vormid, mis signaalivad kõige aktiveeritumat referenti, on enamasti morfoloogiliselt ja foneetiliselt enimredutseerunud vormid; morfoloogiliselt ja foneetiliselt kaalukamad vormid signaalivad jällegi referendi vähest aktiveeritust (vt nt Givón 1983, Levinson 1987, Ariel 1988, Grüning & Kibrik 2005). Enamik kognitiivse mudeli uurimustest on viitevahendi ja referendi kognitiivse staatuse korrelatsiooni analüüsides jõudnud järeldusele, et anafoorne null ning rõhutat kolmanda isiku pronoomenid annavad märku referendi kõrgest aktiveerituse tasemest.

Referendi keskmist aktiveerituse taset signaalivad demonstratiivpronoomenid ning rõhulised kolmanda isiku pronoomenid (Fossard & Rigalleau 2005: 283-284). Keeltes, kus on olemas nii redutseerunud kui redutseerumata kolmanda isiku pronoomeni tüved, on enamasti redutseerumata variant spetsialiseerunud fookuses olevale referendile viitamisele (http://ling.uni-konstanz.de/pages/conferences/sub7/abstracts/sub7_deHoop.pdf). Morfoloogiliselt ning foneetiliselt mahukamaid väljendeid nagu täistähenduslikke NPsid kasutatakse tavaliselt viitamaks referentidele, kes on väheaktiveeritud (Fossard & Rigalleau 2005: 283-284).

Käesolevas töös olen lähtunud Gundeli ja teiste antuse hierarhiast (Gundel jt 1993), mille järgi iseseisvad pronoomenid võivad signaalida staatusi *aktiveeritud* (*activated*) ning *fookuses* (*in focus*). **Aktiveeritud** referent on selline, kes on vahetult esindatud kõneleja/kuulaja lühiajalises mälus, kuid millele kuulaja parasjagu ei keskendu. **Fookuses** referent on nii kõneleja/kuulaja lühiajalises mälus, kuid lisaks ka vahetult kõneleja/kuulaja tähelepanu keskmes. Fookuse all mõtlevad Gundel jt tähelepanu fookust. See erineb käsitusest, mille kohaselt fookus võrdub lause teemaga. Need kaks fookuse käsitust on siiski mõnel määral seotud. Elemendid, mis teema osas esinevad, kalduvad olema fokusseeritud, kuivõrd kõneleja tahabki nad enamasti tuua tähelepanu fookusesse (Gundel jt 1993: 279). Topiku all aga peavad Gundel jt laias laastus silmas referenti, millest diskursuses juttu. Käesolevas töös on mõisteid *fookus* ja *topik* kasutatud samas tähenduses kui Gundel jt. Nagu eespool kirjeldatust ka juba võib järeldada, signaalivad Gundel jt järgi demonstratiivpronoomenid ning rõhulised kolmanda isiku pronoomenid enamasti staatust *aktiveeritud* ning rõhutat kolmanda isiku pronoomenid enamasti staatust *fookuses*.

1.7. Referendi kognitiivset taset mõjutavad tegurid

Sageli on kognitiivsetelt alustelt lähtuvate uurimuste puuduseks tsirkulaarsus. Rõhutu kolmanda isiku pronoomeni kasutust seostatakse referendi kõrge aktiveeritusega. Teisalt väidetakse, et referent on kõrgelt aktiveeritud seetõttu, et talle on viidatud rõhutu kolmanda isiku pronoomeniga. Sellest tsirkulaarsusest on püütud läbi murda,

otsides aktiveeritusele erinevaid diskursusega ning referendiga seotud korrelaate (eri tegurite loetelu vt nt Kibrik 1996, Huang 2000).

Üheks suhteliselt universaalseks faktoriks, mis referendi kognitiivset taset enim mõjutab see, **mis astme referendiga on tegu**. Kui jutt on pronoomenitega viitamisest, siis kalduvad 1.astme referendid olema pigem *fookuses*, 2. ja 3. referendid pigem *aktiveeritud* staatuses. Fookusesse sattuvad kõige tõenäolisemalt 1. astme entiteedid, kuivõrd nad on kognitiivselt kõige hõlpsamini kättesaadavad. Staatuses *aktiveeritud* on kõige tõenäolisemalt 3. astme referendid. Kognitiivse mudeli järgi on see põhjendatav sellega, et nende lähevorm diskursuses pole viitevormiga samaviiteline ning seetõttu nõuavad nad kuulajalt vaimset n-ö lisatöötlust ja ümbermõtestamist (http://www.sfu.ca/~hedberg/GHZ_DAARC2004Final.pdf). 1. astme referentidele viidatakse enamasti rõhutu kolmanda isiku pronoomeniga ning 2. ja 3. astme referentidele peamiselt demonstratiivpronoomeniga. Sellega on muuhulgas seletatav ka asjaolu, et miks just demonstratiivpronoomeneid kasutatakse katafoorsel viitamisel komplementlausete korreelaadina.

Tihedalt on kirjeldatud aspektidega seotud ka asjaolu, et mida sagedamini mingile referendile järjestikustes lausungites viidatakse, seda tõenäolisemalt on ta fookuses ning seda tõenäolisemalt signaalib pronoomen, millega sellele referendile viitab, et vastav referent on fookuses. Staatus aktiveeritud signaalivid pronoomenid ongi diskursuses vähemuses võrreldes staatust fookuses signaalivate pronoomenitega. See on seletatav asjaoluga, et fookuses olevad referendid on mingis diskursusepunktis aktiveeritud referentide alamhulk, millest osa jätkuvad või jätkatakse topikutena järgnevas diskursuses (Gundel ja teised 1993: 279). Reeglina ongi diskursuses kõige jätkuvad referendid just 1. astme referendid, 2. ja 3. astme entiteetidele viidatakse vähem arv kordi.

Harvemini on staatuses *aktiveeritud* 1. astme referendid. Tüüpiliselt seostub aktiveeritud staatusega 1. astme referentide puhul teine mainimine (*second mention*). Mitmete keelte puhul on nimelt täheldatud, et referendi teine mainimine võib olla markeeritud (vt Fraurud 2000, Himmelmann 1996, Juvonen 2000). Palju on räägitud teise mainimise puhul just demonstratiivpronoomenitest. Himmelmanni järgi on demonstratiivpronoomenite kasutus teisel mainimisel tavaline artiklita keeltes (Himmelmann 1996: 229). Markeeritud teise mainimise eesmärk diskursuses on tuua referent fookusesse, juhul kui esimene mainimine seda mingil põhjusel ei ole suutnud teha. Teine mainimine on mainimine, mis referendi diskursuses korralikult n-ö sisse

seab (Juvonen 2000: 73). Kui referent on diskursuses korralikult sisse seatud, jätkatakse viitamist rõhutu kolmanda isiku pronoomeniga.

Samuti võivad 1. astme entiteedid olla staatuses *aktiveeritud*, juhul, kui neid vastandatakse. Rõhu funktsioon on sel juhul väljendada kontrasti (http://ling.uni-konstanz.de/pages/conferences/sub7/abstracts/sub7_deHoop.pdf). Kontrasti on Mann ja Thompson (1988) defineerinud kui suhet referentide vahel, kes on mitmeti sarnased, mõneti erinevad ning keda võrreldakse nende erinevuste alusel. Manni ja Thompsoni järgi seisneb kontrast selles, et kuulaja tunnetab vastavate referentide võrreldavust ning seega ka erinevusi, mida see võrdlus esile toob. Vastandus tekib tavaliselt siis, kui tegu on süntaktiliselt ja semantiliselt võrdväärsete referentidega ning see vastandus võib olla eksplitsiitne või implitsiitne. Eksplitsiitse vastandusega on tegu, kui vastandatavate referentide kogum on selge ning pronoomenit on kasutatud juba varemmainitud predikaadiga. Implitsiitse vastanduse puhul ei ole vastandatavate referentide kogum ei ole nii selge. Pronoomenit on sel juhul kasutatud predikaadiga, mida varem diskursuses ühegi teise referendiga seoses ei ole kasutatud.

Üheks oluliseks kriteeriumiks on ka **referendi elusus/elutus** (Kibrik 1996: 271-272; Givón 2001: 426). Elus referente (eelkõige inimesi) peetakse kõige esilduvamateks ehk kognitiivselt kõige kergemini kättesaadavateks referentideks. Sellega on seotud ka asjaolu, et elusreferendid on referentidena diskursuses enamasti ülekaalus ning neile viidatakse järjestikustes lausungites ka kõige sagedamini. Teisisõnu, elusreferendid on diskursuses kõige tavalisemaks topikuks. Seega on elusreferendid enamasti fookuses, ning neile viidatakse tõenäoliselt rõhutu kolmanda isiku pronoomeniga (**viide**). Mõnes keeles viitabki fookuses olevale elusreferendile eri pronoomen kui fookuses olevale elutule referendile (nt inglise keeles *it/(s)he*). Mõni keel seda kategooriat ei erista, nt soome suulises ühiskeeles viidatakse nii elusale kui elutule fookuses olevale referendile pronoomeniga *se* (vt Laury 1997). Samuti on semantiline staatus *elus* mitmes keeles piiranguks rõhuliste kolmanda isiku pronoomenite kasutusel (http://www.sfu.ca/~hedberg/GHZ_DAARC2004Final.pdf).

Tavaliselt on arvatud, et **subjekti positsioonis** diskursusesse toodud referendid on kõige esilduvamad ehk kognitiivselt kõige kergemini kättesaadavad, samas kui teised positsioonid on raskemini kättesaadavad (Kibrik 1996: 270-271). Seda kinnitavad muuhulgas pronominalisatsiooniuurimused: referendid, kes viimati mainituna esinesid subjekti positsioonis, alluvad sagedamini pronominalisatsioonile, st neile viidatakse sagedamini pronoomenitega kui näiteks objektile (Givón 2001:

426). Samuti jätkatakse subjekti positsioonis diskursusesse toodud referente kõige tõenäolisemalt topikutena järgnevas diskursuses ehk just neist referentidest hakatakse järgnevalt rääkima (Tiainen 1998: 507). Kui lähtuda sellest, et kõige esilduvamad ehk *fookuses* olevad referendid on subjekti funktsioonis, võib sellest järeldada, et subjektile viidatakse diskursuses tavaliselt minimaalse viitevahendiga ehk rõhutu kolmanda isiku pronoomeniga. Sellega on muuhulgas seletatav ka asjaolu, et rõhutatud kolmanda isiku pronoomenid on diskursuses teiste viitevahenditega võrreldes ülekaalus: just subjekti positsioonis diskursusesse toodud referentidest hakatakse järgnevas diskursuses tavaliselt rääkima (Gundel jt 1993: 279). Kuna teised süntaktilised positsioonid diskursuses on subjekti positsiooniga võrreldes raskemini kättesaadavad, nõuab neile viitamine nõuab madalamat aktiveerituse taset signaalivat viitevormi. Subjekti "kergust" diskursuses ilmestab kõige paremini esmamainisel esinev rõhutat kolmanda isiku pronoomenit juhul, kui on tegu ekpletiiviga. Kognitiivse mudeli järgi kasutatakse rõhutuid kolmanda isiku pronoomeneid, viitamaks referentidele, kes on kõneleja ning kuulaja tähelepanu fookuses. Siin signaalitakse minimaalse viitevahendiga hoopis vastupidist olukorda: võimaliku referendi vähest tähtsust. Seega on loogiline, et selles positsioonis kasutatakse minimaalseimat viitevahendit.

Vene anafoori-uurija Andrei Kibrik on *elus/elutu*-kategooria kõrval pidanud üheks olulisemaks viitevormi valikut mõjutavaks teguriks **referendi kesksust diskursuses** (Grüning & Kibrik 2005: 170). Ka selle faktori puhul on tegu olukorraga, kus diskursuses on mitu referenti, kellele samaaegselt viidatakse. Kuid erinevalt eelnevast punktist on siin tegu semantiliselt ja süntaktiliselt võrdväärsete referentidega (Givón 1983: 14). Referendi kesksus diskursuses on üsnagi suhteline mõiste. Talmy Givón on keskseks referendiks ehk protagonistiks nimetanud muuhulgas sellist referenti, keda mingis konkreetses diskursuseosas võrreldes teiste, konkureerivate referentidega on rohkem mainitud (Givón 1983: 15).

Referendi kognitiivset taset mõjutavad tegurid on omavahel ahelana seotud. Topikud ehk kesksed referendid on diskursuses tavaliselt subjektipositsiooni koondatud. Samuti on tavaline, et subjektiks on just elusad referendid (Givón 2001 : 426) jne.

1.8. Eesti suulise ühiskeelee endofoorsed pronoomenid

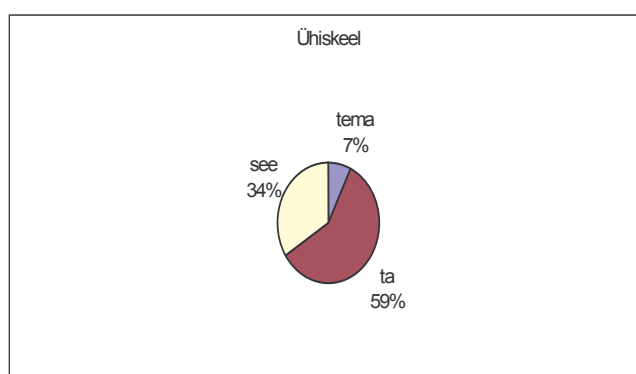
see, tema ja ta

Nagu eelnevast juba on selgunud, on eesti suulises ühiskeeles kasutusel kolm endofoorset pronoomenit: *see*, *tema* ja *ta*. Kuidas nad täpsemalt kategooriatesse demonstratiivpronoomen, rõhuline ja rõhutu kolmanda isiku pronoomen, selgub järgnevast.

Nagu öeldud, on demonstratiiv- ja kolmanda isiku pronoomenite peamiseks eristajaks on see, et demonstratiivpronoomenid saavad esineda adjektiivatribuudina. Selle alusel ongi käsitletud eesti ühiskeelee pronoomenit *see* tüüpilise demonstratiivpronoomenina (EKG I: 29).

Kui vaadata kolme pronoomeni distributsiooni suulise kõne korpuse tekstides diagrammilt 1, on näha, et eesti suulises ühiskeeles on kõige tavalisemaks endofoorseks pronoomeniks *ta*. Tabelis ei ole arvestatud juhtumeid, kui *see* esineb adjektiivatribuudina.

Diagramm 1. Pronoomenite *see*, *tema* ja *ta* distributsioon suulise kõne korpuse tekstides (Pajusalu jt 2004: 78).

Ta on pronoomeni *tema* redutseerunud variant, pikast vormist sündinud allegro- ehk kiirkõnevorm (Viitso 2003: 210). *Ta* moodustab suulise kõne korpuse tekstides pikki viiteahelaid, eeskätt 1. astme referentide puhul. Järelikult markeerib *ta* sellist referenti, mis on kõneleja/kuulaja lühiajalises mälus, ning mis on kõneleja/kuulaja tähelepanu fookuses. Näites (1) on juttu sellest, et müüja peaks kliendi abistamisel

jääma diskreetseks. Klient on vestlejate tähelepanu fookuses ning talle viidatakse korduvalt pronoomeniga *ta*.

(1)

inimene noh hea küll ma ei lähe **teda** segama sis kui **ta** juba loeb ega ma ei saa **teda** aidata lugeda eks. aga noh nii alguses kui **ta** nagu otsib või (.) **ta** on on ise segaduses alles **ta** ei tea ka täpselt mida **ta** nagu tahab.

(Pajusalu 2005: 112)

Kui vaadata kolme endofoorse pronoomeni *see*, *tema* ja *ta* jagunemist *elus/elutu*- kategoorias tabelis 1, on näha, et rõhutu kolmanda isiku pronoomeniga *ta* viidatakse sagedamini nii elusaile kui elututuile referentidele kui teiste pronoomenitega.

Tabel 1. Pronoomenit *see*, *tema* ja *ta* jagunemine kategooria *elus/elutu* alusel suulise kõne korpuse tekstides (Pajusalu jt 2004: 76).

	ELUS	ELUTU
tema	95% (71)	5% (4)
ta	84% (478)	16% (88)
see	8% (41)	92% (444)

Järelikult on tõenäoline, et pronoomen *ta* on suurema tõenäosusega spetsialiseerunud mis tahes tüüpi fookuses olevale referendile viitamiseks kui *see* ja *tema*. Siiski viidatakse Renate Pajusalu andmetel elututele 1. astme referentidele kordusmainimisel umbes pooltel kordadel pronoomeniga *ta*, pooltel kordadel pronoomeniga *see* (Pajusalu jt 2004: 78). Samuti võib *see* moodustada pikki viitehalaid. Seega võib arvata, et pronoomenil *see* on ka kolmanda isiku pronoomeni omadusi, teisisõnu, *see* võib *ta* kõrval signaalida staatust *fookuses*. Ka tabeli 1 andmed kinnitavad seda. *See* ei erine nimelt arvulise esinemuse poolest eriti palju pronoomenist *ta*. Kuna eesti keeles ei ole fookuses elutu referendi jaoks eraldi pronoomenit, on *see* ka suhteliselt ootuspärane. Renate Pajusalu väidab siiski, et mida hāgusamate piiridega on referent, seda suurem on tõenäosus, et kasutatakse pigem pronoomenit *see* kui *ta*. Näites (2) ei ole referent, millele viidatakse pronoomeniga

see, eriti täpselt piiritletud: ei ole aru saada, kas pronoomeniga *see* viidatakse supile või seentele.

(2)

see või küll hea olla aga noh *see* tundub nii kallis olevat=sest vata kuussada grammi mahedaid seeni, mis *see* maksab vist kolmkümmend krooni.

(Pajusalu 2005: 117)

Seega ei ole võimalik alati nii selgelt eristada, kas referent, millele pronoomeniga *see* viidatakse on fookuses või aktiveeritud. Siiski on tendents selle suunas, et pronoomeniga *see* viidatud referendid on pigem staatuses *aktiveeritud*: paljud referendid, kellele viidatakse korduvalt pronoomeniga *see*, ei jõua sellest hoolimata ilmselt kunagi staatusesse *fookuses*, eriti kui pidada silmas eespool toodud *supi*-näidet.

Suurema osa elututele referentidele viitavaist pronoomeneist *see* moodustavad 2. ja 3. astme referendid. Näites (3) viitab *see* 2. astme referendile, jäljevajutamisprotsessile. Näites (4) viitab *see* faktile, et inimesed küsivad poes müüjate käest harva nõu. Ka näide (5) esindab viitamist 3. astme referendile. Tegu on katafoorse viitamisega, kus *see* toimib komplementlause korreelaadina.

(3)

no ütleme jälg ajalukku vajutada aga (.) sa oled vana ja sul on *see* tegemata

(Pajusalu 2005: 111)

(4)

aga inimesed küsivad nii vähe. *see* on lihtsalt õudne

(Pajusalu 2005: 116)

(5)

hästi lahe on *see* kui keegi teatris köhib

(Pajusalu 2005: 118)

Selline esinemus annab märku, et *see* toimib siiski ka tüüpilise demonstratiivpronomeniina. 2. ja 3. astme referentidele viitamiseks on enamasti spetsialiseerunud just demonstratiivpronomendid, kuna 2. ja 3. astme referendid ei ole

kognitiivselt nii hästi kättesaadavad kui 1. astme referendid (Gundel jt 2004). Lisaks ei mainita 2. ja 3. astme referente tavaliselt rohkem kui korra. Harvemini viidatakse Renate Pajusalu andmetel 2. astme referentidele pronoomeniga *ta*. 3. astme referentidele viitamisel ei ole *ta* kasutus aga produktiivne, vaid kuulub idiomaatilistesse fraasidesse nagu *nii ta on* (Pajusalu 2005: 123). See omakorda näitab, et *ta* kasutus on piiratud peamiselt fookuses olevate referentidele viitamisega.

Seda, et *see* toimib tüüpilise demonstratiivpronoomenina, näitab ka tendents, et pronoomenit *see* kasutatakse tihti 1. astme referentide nn teisel mainimisel. Enamasti on tegu lausungiga, mis algab verbiga *olema* ning annab uue nime või definitsiooni referendile, kes juba mingil kujul on identifitseeritud. Verb *olema* ongi ühiskeeles tihedalt seotud pronoomeniga *see* (Pajusalu 2005: 120). Renate Pajusalu toob näite, kus vestlejad püüavad identifitseerida inimesest, kes on kaasas valvuriga.

(6)

siis tuli valvur kellel on viis last onju üks mingi kutt kaasas ma ei tea kas **see** on ta poeg siis vä

(Pajusalu 2005: 120)

Kui referent on diskursuses korralikult sisse seatud, fookusesse toodud, jätkatakse viitamist pronoomeniga *ta*.

Tema on pronoomeni *ta* rõhuline variant ning on seotud taatusega *aktiveeritud*. Et *tema* signaalib peaaegu eranditult staatust *aktiveeritud*, kinnitab muuhulgas *tema* vähene esinemus diskursuses. Nagu öeldud, on aktiveeritud staatuses pronoomenid diskursuses vähemuses võrreldes staatust *fookuses* signaalivate pronoomenitega (Gundel jt 1993: 291). Rõhulise kolmanda isiku *tema* peamine funktsioon on markeerida kontrasti (<http://www.ub.uit.no/munin/nordlyd/include/getdoc.php?id=160&article=34&mode=pdf>, Pajusalu 2005: 117). Samuti on pronoomen *tema* üsna jäigalt piiratud elusreferentidele viitamisega, nagu näha tabelist 1. Järgmises lausungis signaalibki pronoomen *tema* kontrasti. Kõneleja on rääkinud oma telefonimaksust ja nüüd räägib Viivi telefonimaksust, mis vastandub tema omale.

(7)

Viivi käest küsisin eile et palju **tema** maksab

(Pajusalu jt 2004: 79)

Tema viitab elututele referentidele veelgi marginaalsemalt kui *see* elusaile. Samuti on elututele referentidele viitamise puhul on tegu viitamisega üksnes 1. astme referentidele, nagu järgmises näites, kus *nemad* viitab sõrmedele.

(8)

temal **nemad** on teistsugused

(Pajusalu 2005: 131)

Mõnel juhul võib kontrasti elusreferentide vahel signaalida ka *see*. Samuti on räägitud ka *see* kasutamisest pejoratiivses kontekstis (EKG I, Pajusalu 2005: 121). Neilgi juhul signaalib *see* kasutus rõhku. Lühidalt, pronoomenit *see* ei saa üldjuhul kasutada eesti suulises ühiskeeles fookuses olevaile elusreferentidele viitamisel.

Seda, et pronoomen *ta* signaalib kõige selgemalt referendi staatust *fookuses* näitab muuhulgas asjaolu, et teda kasutatakse ekspletiivses funktsioonis. Eesti keel on asesõna ärajätmist lubav keel, kuid siiski ainult ositi, nii et ekspletiivse pronoomeni esinemus ei saa siin olla süstemaatiline. Renate Pajusalu toodud näite puhul on tegu lausega, kus verb märgib ilma (*läheb soojemaks*).

(9)

ta [raadio] ütles et **ta** läheb varsti jälle soojemaks

(Pajusalu 2005: 125-126)

Renate Pajusalu andmetel kehtib eesti suulises ühiskeeles tendents, et kui tegu on kahe referendiga, milles üks on elus ja teine elutu, on olukord lihtsalt lahendatav: elusale viidatakse pronoomeniga *ta* või *tema* ning elutule *see*. Kui aga on semantiliselt võrdväärsete referentidega, viidatakse kesksele referendile ehk topikule pronoomeniga *ta*, samas kui vähemolulistele tegelastele viidatakse madalamat kognitiivset staatust signaalivate vormidega *see* ja *tema* (Pajusalu 2005: 112).

Samuti on Renate Pajusalu täheldanud, et pronoomenivalikut võib mõjutada kääne.

Tabel 2. Pronoomenite *tema*, *ta* ja *see* distributsioon erinevates käänetes suulise kõne korpuse tekstides (Pajusalu 2005: 109).

	tema	ta	see
Nom	33	375	240
Gen	16	4	23
P	25		67
All	1	33	3
Ad	7	62	1
Kom	1	3	12
Pl nom	13	64	33
Pl p	32		

Tabelist 2 on näha, et kõige enam alluvad pronominalisatsioonile nominatiivis NPd. Kuid pronomeniit *ta* kasutatakse ka pea kõigis teistes käändeis kõige enam. Olukord on erinev genitiivi puhul. *Ta* on genitiivis harv ning pikk kolmanda isiku pronomeniit on siin ülekaalus. Pika pronomeni eelistus genitiivis tuleb eesti suulises ühiskeskeeles esile ka *mina/ma* ja *sina/sa* puhul (Pool 1999: 171). Pajusalu järgi on nähtus eesti keele jaoks väga ootuspärane. Kui eksisteerib kaks vormi, millel on kummalgi samasugune grammatiline kahetähenduslikkus, kusjuurest kahest tähendusest üks on markeerimata (nominatiiv) ja teine markeeritud (genitiiv), on loomulik, et lühem vorm grammatiseerub markeerimata ja pikem markeeritud kasutuse jaoks (Pajusalu 1999: 54). See tähendab, et kui tavaliselt kasutatakse pronomeniit *tema* siis, kui referenti rõhutatakse, siis genitiivis kasutatakse seda nii rõhulises kui rõhutus positsioonis. Seetõttu on ka pea ainsad juhud (kahel juhul neljast), kui ainsuse pikk kolmanda isiku pronomeniit viitab elutule referendile suulise kõne korpuses just genitiivivormid (Pajusalu jt 2005: 126). Järgmises idiomatilises lausungis viitab *tema* puule.

(10)

puud tuntakse **tema** viljast

(Pajusalu 2005: 125)

2. RANNIKU- JA KIRDEMURDE PRONOOMENITE MORFOLOOGILISI JA HÄÄLIKULISI JOONI

Murrete pronoomenitel esineb teatavaid häälikulisi ja morfoloogilisi erijooni võrreldes ühiskeelega. Määratlusi *demonstratiiv-* ja *kolmanda isiku pronoomen* olen kasutanud ruumi kokkuhoiu mõttes, lähtudes ühiskeelega kategooriaist. Järgnevalt esitangi tabelina murdekorpuses ja EKI MSKs leiduvad kolmanda isiku ja demonstratiivpronoomenite ainsuse ja mitmuse käändevormid.

Tabel 3. Ranniku- ja kirdemurde demonstratiiv- ja kolmanda isiku pronoomenite käändevormid murdekorpuses ja EKI MSKs.

AINSUS

Rannikum.	pikk 3. isiku pro	lühike 3. isiku pro	dem pro
Nom	tämä~täma~temä~tema~tama*	tä~ta	sie~see
Gen	tema~tämä~temä~täma	tä~ta	selle~sen
p	täda*~täda~teda~tänd*		sedä~seda~sidä~sida*
Ill	tämässe*		sesse*
In	temas		selles~ses*
El	tämast~temast	täst	sest~sellest
All	tämäle~tämale~temale	tääle*~tälle*~taale~talle	selle~sellele
Ad	tämäl~tämal~temal~tamal*	tääl*~täl*~tal	sel~sellel
Abl	tämalt	tält*	sellelt*~selt~senelt*
Kom	tämaga~temaga	taga	sellega~sengä~senga*
Transl			selleks~seks*
Abe			sentä*

Kirdem.	pikk 3. isiku pro	lühike 3. isiku pro	dem pro
Nom	tämä~täma~temä~tema	tä~ta	sie~see
Gen	tämä~temä		selle~sene
p	tädä~täda~tedä~teda		sedä~seda~sida*~sidä*
In			selles~senes*~ses*
El	tämäst*~tämast	tast*	sest~sellest~senest
All	tämäle~temäle	talle~tälle	sellele~selle*~senele*
Ad	tämäl~tämäl~temäl	täl~tal~tääl*	sel~sellel~senel*
Abl	tämält*		sellelt~selt*
Kom	tämägä~temägä	täga	sellega~senegä~senega~sengä
Abe			seneta

MITMUS

Rannikum.	pikk 3. isiku pro	lühike 3. isiku pro	dem pro
Nom	nämäd~näväd~näväd*~nämäd*~nämä~nemäd~nemad~nevad	näd~nä~nad	nied~nie~need~ne~nuod
Gen	näie~nende~neie~neide*~näi*~nei*		
p	neid		
Ill	nendesse		
El	näist*~neist~nendest		
All	näile*~neile		
Ad	näil~neil~nendel		
Kom	nendega~näiegä~neiegä*~neiega		
Abe	neita*		

Kirdem.	pikk 3. isiku pro	lühike 3. isiku pro	dem pro
Nom	nämäd~näväd~näväd~nämäd~namad*~navad*~nevad*	näd~nad	nied~nie
Gen	neie		
p	näid*~neid		
El	neist		
All	neile~nendele		
Ad	neil~nendel		
Abl	nendelt*		
Kom	näiega~neiega~nendega~neega		

* ainult EKI MSKis esinevad vormid

Vaatlen nüüd lähemalt kirde- ja rannikumurde pronoomenite morfoloogilisi ja häälikulisi erijooni, võrreldes ühiskeelee pronoomenitega ja püüan avada ka eri vormide etümoloogiaid.

2.1. Ainsus

2.1.1. Pikk kolmanda isiku pronoomeni

Pika kolmanda isiku pronoomeni käänamisel, (partitiivis *teda~tädä~täda*) ilmneb pronoomeni ühesilbiline tüvi *tä-* ~ *te-*, millele ülejäänud käänetes liitub *mä-* ~ *ma-* sufiks (Laanest 1975 :127) ning viimasele käändelõpud, mis on samad kui ühiskeeles.

Huvitav on pika kolmanda isiku pronoomeni häälikuline varieeruvus. See on muuhulgas tingitud asjaolust, et ranniku- ja kirdemurdes on kohati veel (st perioodil, mil siinse analüüsi aluseks oleva murdematerjali on kogutud) säilinud vokaalharmonia. Pika kolmanda isiku pronoomeni puhul on täpsemalt tegu *ä*-harmoniaga, mis ongi kõige üldisem säilinud harmooniatüüp (Must 1987: 135). *ä*-harmonia esineb siis, kui sõna esisilbis on *ä*, nagu *tämä*, *nämä*, *nämäd*, *näväd* puhul või *e*, nagu *temä* ja *nemäd* puhul. Teine varieeruvuse põhjus ongi *e* ja *ä* vaheldus esisilbis.

Ranniku- ja kirdemurde, nagu ka ühiskeeles pika kolmanda isiku pronoomeni morfoloogiline struktuur paljastab tema ajaloolise seotuse soome demonstratiiviga *tämä* (SSA 3: 355). Soome *tämä* ja eesti kolmanda isiku pronoomen pärinevadki suure tõenäosusega samast läänemeresoome demonstratiivist **tämä* (Larjavaara 1986b: 74). Kolmanda isiku pronoomenite areng demonstratiividest on universaalne nähtus (Givón 1984: 353). Demonstratiivist *tämä* on saanud kolmanda isiku pronoomen ka mõnes teises läänemeresoome keeles, nagu liivis, vepsas ja vadjas (Laanest 1975: 127).

Ranniku- ja kirdemurdes esinevad pika kolmanda isiku pronoomeni variandid on kujunenud laias laastus kahe häälikulise muutuse tagajärjel.

A. Esimese silbi vokaali muutus *ä* > *e*. Pole teada, miks selline muutus toimus. Kuigi eesti lähisugukeeltes esineb *ä~e* vaheldust *m*-i ees näiteks karjala keele pronoomenites: *nämmä*, *nemme* ('need') (Larjavaara 1986a: 80), on käesoleval juhul tegu siiski eesti keele sisese häälikumuutusega (Larjavaara, suusõnaline info). Kuna võru murde pikk kolmanda isiku pronoomen *timä* on *temä* teisend (ALFE 1: 423), on Karl Pajusalu oletanud, et *temä~tämä* vaheldus peab minema tagasi kaugesse esiaega, olles vähemalt tuhat aastat vana (Pajusalu, suusõnaline info).

B. Vokaalharmonia kadu. Suuremas osas eesti murretes sulasid järgsilbi vokaalid **õ*, **ä*, **ü* vokaalharmonia taandumisel kokku vokaalidega *e*, *a* ja *i* (Viitso

2003: 185), ehk *tämä* > *täma* ning *temä* > *tema*. Kuna ranniku- ja kirdemurdes ei toimunud paljusid eesti keeles 13.-16. sajandil aset leidnud muutusi, muuhulgas vokaalharmoonia kadu (Must 1995: 55), siis ongi siin säilinud pronoomenite vokaalharmooniaga variandid. Pealetungiva keskmurde ja hiljem ühiskeelee mõjul on siin siiski kasutusel ka vokaalharmooniata variandid *täma* ja *tema*.

Huvipakkuv on ka ainuüksi Vaivara kihelkonna Udria küla keelejuhtide kõnes esinev pronoomen *tama*. Eesti murretes esineb kolmanda isiku pronoomenit *tama* lisaks ka saartemurdes (Kihelkonna) ning läänemurdes (Ridala, Karuse, Varbla ja Kirbla). ALFE andmetel ei saa see olla häälikuliselt sama algupära kui *tema* (ALFE 1: 423). Eri läänemeresoome keeltes on kasutusel kokku neli demonstratiivi *tämä*, *taa*, *tuo* ja *se*, st need on olnud olemas algläänemeresoome keeles (Larjavaara 1986b: 313-314). Helmi Neetar ongi oletanud, et *tama* on olnud *taa*-demonstratiivi pikem variant (vrd *tämä~tää*), kuid millegipärast on lühivorm võinud pikema vormi kasutuse välja tõrjuda (Neetar, suusõnaline info). See probleem vajab siiski põhjalikumat uurimist.

2.1.2. Lühike kolmanda isiku pronoomen

Lühikesed kolmanda isiku pronoomeni vormid on pikkadest vormidest sündinud allegro- ehk kiirkõnevormid (Viitso 2003: 210): *tä* on *tämä* ja *temä* lühenenud variant ning *ta* on *täma*, *tema* ja *tama* lühenenud variant (*ta* < **tea* < *tema* (Larjavaara 1986b: 310)). Kirde- ja rannikumurdes on pikk kolmanda isiku pronoomen redutseerunud selle võrra, et pikal pronoomenil on lühike vaste olemas enam-vähem kõigis käändeis. Teistest läänemeresoome keeltest on pikk kolmanda isiku pronoomen lühenenud veel liivis (*täma* > *ta*), kuid mitte vadjja keeles (Laanest 1975: 124-125).

Nagu ühiskeeleski, kasutavad murrete lühike ja pikk pronoomen ühist partitiivi vormi, mis paljastab algupärase demonstratiivi tüve **tä*-, pea kõikide ülejäänud käänete moodustamine on samuti sarnane ühiskeelega. Eesti ühiskeelest erineb murdekorpuse rannikumurde tekstides esinev pronoomenite *ta* ja *tä* allatiiv *taale* ning *tääle*. Murdesõnavara koondkartoteegi ranniku- ja kirdemurde sedelitel leidis veelgi vorme, milles ilmneb lühikese kolmanda isiku lühikese pronoomeni pikavokaalne tüvi, lisaks allatiivile ka adessiivis (*tää*l). Mitmel juhul on ka nominatiivis märgitud ülipikka pronoomenit, kuid siin on lühikest ja pikka pronoomenit siiski suhteliselt raske eristada. Ka teistes eesti murretes leidub pikavokaalset lühikest kolmanda isiku pronoomenit. Kolmandavärteline lühike pronoomen esineb pea kõikides käänetes

tüüpiliselt Saaremaal ja läänemurdes (Viitso 2003: 211). Sellist kasutust on raske seletada. On võimalik, et sellised vormid annavad märku algupäraste demonstratiivide ja hilistekkelisemate personaalpronoomenite segunemisest (Larjavaara 1986b: 310). Võib oletada, et pikavokaalsed vormid on vanemad kui lühivokaalsed vormid, kuivõrd grammatiseerumise teooria järgi on fonoloogiliselt kergem või vähemahukam vorm üldjuhul rohkem grammatiseerunud kui mahukam vorm (Hopper & Traugott 2004: 31).

Omapärane on ka rannikumurdes esinev partitiivi vorm *tänd*. Siin näib olevat tegu ainsuse 1. ja 2. isiku ainsuse partitiivi lõpu analoogiaga (*mind, sind*).

2.1.3. Demonstratiivpronoomen

Se- on käänamisel ilmnev algupärane demonstratiivtüvi. Lisaks *see*-vormile on kasutusel *sie* – pikad keskkõrged vokaalid, nagu muuhulgas *ē* on üldiselt ranniku- ja kirdemurdes diftongistunud (Must 1987: 122). Ka liivi keele demonstratiivpronoomen on *sie*. Erinevalt ranniku- ja kirdemurdest säilib liivi keeles diftongistunud tüvi kõikides käänetes (nt *p siedo*, ill. *siese* jne) (Laanest 1975: 130).

Võrreldes pika ja lühikese kolmanda isiku pronoomeniga, ilmnevad demonstratiivpronoomeni käänamisel ranniku- ja kirdemurdes erinevused ühiskeelest. Esile tuleb mitu käänamisparadigmat:

- 1) *se*-tüvest lähtuvad käänded, nt *sen, sest, selt*;
- 2) genitiiv *sene* ning sellest lähtuvad obliikvakäänded, nt *senest, senega*;
- 3) genitiiv *selle* ning sellest lähtuvad obliikvakäänded, nt *selles, sellega*.

Esimene ja ositi ka kolmas paradigma on ühiskeelepärased. Ositi seetõttu, et *n*-lõpulist genitiivi eesti ühiskeeles ei ole. *n* oli läänemeresoome algkeeles üldiseks genitiivi lõpuks, mis on praegu säilinud veel soome, karjala ja vepsa keeles (Rätsep 1982: 35). Nagu tabelist 3 näha, leidub sellist genitiivi vormi ka veel rannikumurdes. Ühiskeeles kasutatakse ainult *selle*-genitiivi. Huvi pakub ühiskeelest täiesti erinev teine paradigma ehk *sene*-vorm. Vorm on sündinud läänemeresoome genitiivivormist **senen*, mis on saanud obliikvakäänete põhjaks lisaks kirde- ja rannikumurdele ka vadja keeles: in *senesä*, el *senessä*, all *senelē*, ad *senellä*, abl *seneltä*, ess *senennä* (Alvre 2000: 3). Sõnalõpuline *n* on vadja, liivi ja eesti keeles kadunud (Laanest 1975: 99) ning ongi jäänud *sene*-vorm. **senen* on ilmselt pleonastiline vorm, kuna nagu öeldud, oli *n* läänemeresoome algkeeles üldiseks genitiivi lõpuks (Rätsep 1982: 35). Miks *sen*-genitiivile veel *-en* liitus, pole teada.

Partitiivi *sedä~seda* kõrval esineb ranniku- ja kirdemurdes ka vorm *sidä~sida*. *sidä~sida* partitiiv kajastab ilmselt selle murde vanemat, soomepärasest kihistust (vrd soome *se* sg p *sitä*) (Alvre 1963: 133). Vanapärane on ka nii ranniku- kui kirdemurdes esinev allatiivi vorm *selle*. *Sellele*-tüüpi vormid on nimelt eesti keele uusmoodustised, mis pärit XVII-XVIII sajandi vahemailt. *lle*-vormid on Paul Ariste seletuse järgi tekkinud metanalüütilisel teel väliskohakäänetest. Täpsemalt võttes on uue tüve lähtekohaks allatiiv *selle*, *tolle*, *mille*, millele kui keeles vähemusse jäänud *lle*-lõpulisele käändele liideti ilmekuse lisamiseks veel teine allatiivi lõpp *-le* (Ariste 1958: 687). Siit koorub välja ka tõsiasi, et ühiskeele ja murrete *selle* puhul on allatiivi käändelõpp *-lle* siirdunud uude, genitiivi funktsiooni.

Tabelist 3 nähtub, et ranniku- ja kirdemurdes esineb ka vorm *sengä*, milles komitatiivi tunnus *-gä* liituv genitiivi vormile *sen*. Osade demonstratiivpronoomeni vormide puhul esineb *ä*-harmooniat, nt *sedä*, *senegä* jne.

2.2. Mitmus

Mitmuse vormide puhul ei ole mõttekas rääkida eraldi pikast ja lühikesest kolmanda isiku pronoomenist ning demonstratiivpronoomenist, kuivõrd mitmuse pronoomenitel on erinevad vormid kasutusel peamiselt ainult nominatiivis, nagu ühiskeeleski.

Pika kolmanda isiku pronoomeni mitmuse vormide puhul on olukord samasugune nagu ainsuse puhul, järgsilbis varieeruvad *ä* ja *a* ning esisilbis *e* ja *ä*, lisaks Vaivaras ka *a*. Nagu ühiskeeleski, esinevad siin *d*-lõpulised pronoomenid, kuid rannikumurdes leidub ka vormi *nämä*. *d* on mitmuse tunnus (Laanest 1975: 93). Ka vadjä keeles esineb mitmuse 3. isiku pronoomeni *d*-tunnuseta variant (Laanest 1975: 124), kuid kuna nimetatud varianti leidub rannikumurdes, võib oletada, et tegu on pigem soome keele ühisjoonega (vrd soome keele demonstratiivpronoomeni *tämä* mitmuse vorm *nämä*). Vadjä keelega on ühine kirdemurdes esinev mitmuse pikk kolmanda isiku pronoomen *näväd*, mida eesti murretest esineb ka idamurdes (Must 1987: 228). Samuti, nagu eespool mainitud, esineb *v*-line variant ka Vaivara *na*-tüvelise mitmuse kolmanda isiku pronoomeni puhul (*navad*).

Lühikese kolmanda isiku pronoomenil esinevad mitmuses *d*-tunnusega vormid *näd~nad*, samuti, nagu tablist 1 näha, esineb rannikumurdes ka *näd* *d*-tunnuseta variant. *näd~nad* vormid on läänemeresoome keeltest iseloomulikud ainult eesti

keelele. Vadja keeles ei ole pikk kolmanda isiku pronoomeni *näväd~nämäd* redutseerunud (Laanest 1975: 124-125). Rannikumurdes esinevat *nä*-vormi leidub ka soome murretes (Larjavaara 1986b : 78), kuigi nende vormide kasutus on seal demonstratiivne. Seega võikski nende vormide esinemist rannikumurdes seletada soome keele mõjuna või soome keele ja rannikumurde ühisjoonena.

Demonstratiivpronoomeni *sie~see* mitmusevormid on diftongistunud *nied*, samuti *d*-tunnuseta *nie*, ühiskeelega samasugune *need* ning rannikumurdes ka soomepärase lühivorm *ne*. Ranniku- ja kirdemurdes esineb ka demonstratiivpronoomeni *tuo* mitmuse vormi, kuid marginaalselt. Ka see vorm on tekkinud ranniku- ja kirdemurdes toimunud pikkade keskkõrgete vokaalide, käesoleval juhul *ō* diftongistumise tulemusel (Must 1987: 122). Murdekorpuses olid kaks rannikumurde keelejuhti kasutanud *tuo* mitmusevormi *nuod*.

Alates genitiivist on mitmuse pronoomenitel kasutusel enamasti *ne*-algulised käändevormid, mida võib ühendada nii kolmanda isiku pronoomeniga kui demonstratiivpronoomeniga – sama olukord on ka eesti ühiskeeles. Sarnaselt ühiskeelega tuleb murretes mitmuse käänete moodustamisel esile kaks paradigmat:

- 1) genitiivist ilmneva *nei*-vormi alusel moodustatavad obliikvakäänded, nt *neid*, *neist*;
- 2) genitiiv *nende* ja selle alusel moodustatavad obliikvakäänded, nt *nendele*, *nendega*.

Ühiskeel kasutab mõlemaid paradigmasid. Esimese paradigma mitmuse pronoomenitel on *ne*- tüvi ja *-i*- mitmuse tunnus (Laanest 1975: 94). *nende*-genitiivis on *de* genitiivi tunnus (**-den*) (Rätsep 1982: 37), *n*-i päritolu on segane. Arvatakse, et *nde*-genitiiv on tekkinud metaanalüütilisel teel *peen*-, *leem*-tüüpi sõnade genitiivist (**pen|den*, **len|den*) (Alvre 1965: 203-205). Kuigi ühiskeeles moodustatakse kolmanda isiku pronoomeni ja demonstratiivpronoomeni käändevorme samade algsete genitiivis ilmnevate vormide alusel, on ühiskeele mitmuse genitiivis endas kasutusel veel ainult *nende*-vorm, samas kui ranniku- ja kirdemurdes esineb ka *je*-genitiivi (*neije*). Siin võib olla tegu olukorraga, kus morfeemi koostisesse kuulunud klusiili nõrga vaste (**-den*) kao järel mitmuse tunnusest *i* arenenud *j*, mis rõhutu silbi vokaali järelt on võinud kaduda, jättes jälje säilinud silbipiiri näol (**jalkoiden* > *jalkojen* > *jalguje* > *jalgu_e*). Teisalt võib olla tegu kõrvuti sattunud vokaalide siirdehäälikuga (Must 1987: 172).

Samuti erineb ka ranniku- ja kirdemurdes esinev *neie* genitiivi alusel moodustatud komitatiiv *neiega*. Nagu tabelist 3 näha, esineb kirdemurdes ka hoopis

eri põhimõttel moodustatud mitmuse genitiivi vorm *neega*. Samuti on omapärane Vaivara kihelkonnast üles märgitud ilma lõputa genitiivi *näi~nei*.

Kuigi lühike ja pikk kolmanda isiku pronoomen ning demonstratiivpronoomen kasutavad alates genitiivist samu vorme, on siiski ranniku- ja kirdemurdes kasutusel ka vormid nagu gen *näie*, *näi*, p *näid*, el *näist*, all *näile*, ad *näil*, kom *näiega*, mis paljastavad *nä*-tüve ning mis on järelikult *tä*-algulise kolmanda isiku pronoomeni mitmuse variandid.

Peatükist 2 selgus, et ranniku- ja kirdemurde pronoomenidon morfoloogiliselt ja häälikuliselt palju mitmekesisemad kui ühiskeelee pronoomenid. Kui arvestada seda, et ranniku- ja kirdemurre on mitmes suhtes vanemal astmel kui näiteks põhjaeesti murded ning seda, et neil murretel on olnud tihedad kontaktid soome, isuri ning vadjakeelega, on selline mitmekesisus ootuspärane. Teisest küljest on ranniku- ja kirdemurre olnud eesti ühiskeelee jätkuva mõju all. Seega näib, et paljud vanad vormide kasutus on asendumas ühiskeelepärase kasutusega.

3. RANNIKU- JA KIRDEMURDE ENDOFOORSETE PRNOOMENITE VIITEOMADUSED

Peatükist 2 selgus, et ranniku- ja kirdemurde endofoorsed prnoomenid varieeruvad vormilt palju enam kui eesti ühiskeele prnoomenid. Kui vaadata kolme prnoomeni distributsiooni murdekorpuse ja suulise kõne korpuse tekstides, on ilmne, et ka nende viiteomadused ei saa olla identsed. Tabelis 4 on esitatud ranniku- ja kirdemurde prnoomenite jagunemine eri käänete lõikes murdekorpuse tekstides (kokku 1909 esinemisjuhtu). Murdekorpuses olid prnoomenitest kasutusel järmised häälikulised variandid: *tämä~täma~temä~tema*, *tä~ta*, *sie~see*. Viitan edaspidi neile prnoomenitele vormidega *tämä~...*, *tä~...*, *sie~...*, juhul, kui juttu ühest või teisest prnoomenist üldises mõttes. Tabelis ei ole arvestatud juhte, kui prnooomid esinevad adjektiivatribuudina.

Tabel 4. Ranniku- ja kirdemurde prnoomenite *tämä~...*, *tä~...* ja *sie~...* distributsioon eri käänetes murdekorpuse tekstides.

Rannikumurre

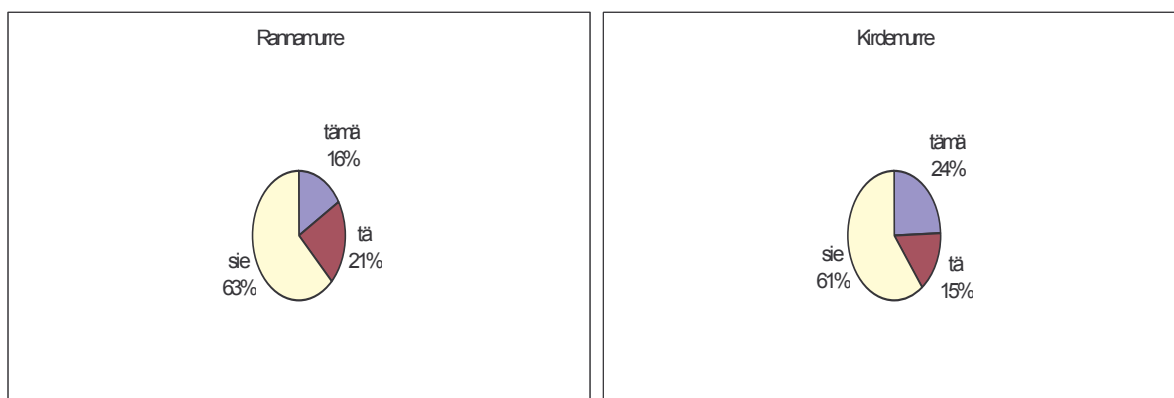
	tämä~...	tä~...	sie~...
Nom	66	123	308
Gen	25	3	50
P	18		124
In	1		2
El	4	1	20
All	4	7	4
Ad	17	12	18
Abl	1		1
Komit	2	1	41
Trans			1
Pl nom	51	47	136
Pl gen	7		
Pl p	77		
Pl in	1		
Pl kom	8		
Pl ad	23		
Pl all	4		
Pl el	9		

Kirdemurre

	tämä~...	tä~...	sie~...
Nom	83	81	279
Gen	18		32
P	10		85
In			1
El	2		12
All	12	5	5
Ad	27	10	16
Abl			1
Kom	2	1	21
Pl nom	11	80	47
Pl gen	1		
Pl p	45		
Pl el	3		
Pl all	7		
Pl ad	20		
Pl kom	10		

Kolme pronoomeni protsentuaalne jagunemine murdekorpuse tekstides on näha diagrammilt 2.

Diagramm 2. Pronoomenite *tämä~...*, *tä~...* ja *sie~...* distributsioon murdekorpuse tekstides.

Nagu järgnevast selgub, jaotuvad pronoomenid *tämä~...*, *tä~...* ja *sie~...* kategooriate *demonstratiiv-*, *rõhuline* ja *rõhutu kolmanda isiku pronoomen* ranniku- ja kirdemurdes pisut teisiti kui ühiskeeles. Kuna kõige enam mõjutab pronoomenivalikut referendi tüüp, olengi jaganud analüüsi peatükkideks vastavalt sellele, millist tüüpi referentidele viitamisega on tegu. See tähendab, et kas viidatakse 1. astme elusaile või elutuile, 2. või 3. astme referentidele.

Järgnevalt vaatlen, kuidas käituvad murrete kolm pronoomenit endofoorsel viitamisel ning võrdlen murdeandmeid ühiskeele andmetega. Peatükkides 3.3.3.1. ja 3.4. analüüsin ka viitamist komplementlauseis ning juhte, kus pronoomen esineb ekpletiivsena. Et saada täpsemat aimu pronoomenite viiteomadustest, vaatlen lisaks, millised pronoomenid võivad esineda adjektiivatribuudina, kuid adjektiivatribuudiga NP kui sellise viiteomadusi käesolevas töös ei analüüsi. Peatükis 3.5 vaatlen murde- ja ühiskeele erinevusi diakroonilises perspektiivis.

3.1. Adjektiivatribuudina esinevad pronoomenid

Peamine tunnus, mille alusel eristatakse demonstratiiv- ja kolmanda isiku pronoomeneid on see, et kolmanda isiku pronoomeneid ei saa kasutada adjektiivatribuudina (Larjavaara 1986a: 17), samas kui demonstratiivpronoomenid võivad esineda lisaks ka omadussõnalise täiendina. Eesti suulises ühiskeeles on kolmest pronoomenist *see*, *tema* ja *ta* adjektiivatribuudina kasutusel ainult pronoomen *see*. Ka ranniku- ja kirdemurdes kasutatakse omadussõnalise täiendina ülekaalukalt pronoomenit *sie*~... . Adjektiivatribuudina toimib *sie* fraasis *sie naine* näites (11) ja *nie* fraasides *nie taanlased* ja *nie raudrüütli*d näites (12).

(11)

Suo+nurmes ku mei elasimma siis õli üks *naabri õli (.) *tiislar vai (.)
puu+düö+mies=õli (...) *selle pere+na(i)ne õli (.) vai **sie** ***naine** õli siit *Kougust

/Lüg/

(12)

ninda nad elasid et ei (.) ei *tiedäned **nie** (.) ***taanlased** ega **nie raud+*rüütli**d neid
*ültse

/Kuu/

Murdematerjalis esineb selles positsioonis marginaalselt siiski ka pronoomen *tämä*~.... Võrdluseks võib öelda, et suulise ühiskeele pronoomen *tema* on puhas personaalpronoomen, mis ei esine adjektiivatribuudina. Kõigist neljast foneetilisest variandist esinevad murdekorpuse tekstides selles positsioonis *tä*-tüvelised pronoomenid ehk *tämä* ja *täma*. Adjektiivatribuudina toimib *tämä* fraasis *tämä vana Rebane* näites (13) ja *täma* fraasis *täma minu isa* näites (14).

(13)

sält pere+nane küsis ett (.) et miks mina *sinne ei mend sis (...) mies üts=et (.)
t=sie on *aige=t sie *pääsi kuhugi (...) ett miss tal viga onn **tämä** (.) **vana Rebane**
üeld=et (...) miks=ta *siije ei *tulnud sis

/Jõh/

(14)

minu isa ütles (.) sie maja lahutati nüüd sel ajal ära kus **täma minu isa** elas

/Jõh/

Kuigi mitmuses kasutavad lühike ja pikk kolmanda isiku pronoomen ning demonstratiivpronoomen alates genitiivist samu vorme, on siiski ranniku- ja kirdemurdes kasutusel ka vormid nagu *näie*, *näil*, *näiega* jne, nagu peatükis 2.2. nimetatud. Need pronoomenid paljastavad *nä*-tüve ning mis on järelilikult *tä*-algulise kolmanda isiku pronoomeni mitmuse variandid. Murdekorpuse ühes Kuusalu murraku tekstis esines vorm *näie* ühe korra ka omadussõnalise täiendina. Adjektiivatribuudina toimib *näie* fraasis *näije venduje ode* (nende vendade õde) näites (15). *Eve* on selle Kuusalu keelejuhi poolt läbivalt kasutatud üneem.

(15)

kaks *venda (.) *toine oli kaheksa+toist+*kümme *aestane (.) toine

kahe+*gümme *aestane (.) ja *näije onu (.) üks vanemb mies oli (.) ja siis ***näije** (.) eve

***venduje ode**

/Kuu/

Näidete (13) ja (15) puhul tekitab kõhklusi paus pronoomeni ja täistähendusliku NP vahel. Teisisõnu, tekib küsimus sellest, kas pronoomen ja täistähenduslik NP üleüldse kuuluvad kokku. Ritva Laury väidab, et soome keeles esineb pronoomen *se* sageli intonatsiooniüksuse lõpul, kuid seda ei saa interpreteerida kõhklusena. Laury oletab, et sellisel juhul kavatses kõneleja esmalt viidata referendile ainult pronoomeniga, kuid seejärel otsustab, et referent ei ole kuulajale piisavalt tuttav ning viitab seejärel referendile täistähendusliku NPga (Laury 1991: 112). Heete Sahkai aga on selle hüpoteesi vaidlustanud. Kuna elusreferentidele viitamisel on *see* eesti suulises ühiskeeles marginaalne, võiks oodata, et peamiselt esineks selles positsioonis seega *tema* või *ta*. Selles positsioonis esineb aga eesti keele kolmest endofoorset pronoomenist ainult *see* (Sahkai 2003: 134).

Eelnevais näidetes esinevad *tämä*, *täma* ja *näie* võib seega lugeda demonstratiivseks. Erinevalt ühiskeele pronoomenist *tema* on murdepronoomenil *tämä*~... järelilikult ka demonstratiivpronoomeni omadusi. Et *tämä*~... häälikulistest variantidest on siin esindatud ainult *tä*- tüvi, on suhteliselt ootuspärane, kuna *see* on

lähedane algsele demonstratiivile **tämä*. *Tema* ja *temä* näivad seega moodustavat "personaalsema paradigma".

3.2. Elusreferendid

Kõige pikemaid viiteahelaid moodustavad murdekorpuse tekstides ootuspäraselt 1. astme elusreferendid (elusreferentide ja topiku seosest vt ptk 1.7.). Erinevalt suulise kõne korpusest on murdekorpuses lisaks inimreferentidele ka suhteliselt palju loomreferente. Inimreferendid on siiski ka murdekorpuse tekstides ülekaalus: 690 ainsuses pronoomenitega viidatud elusreferendist 571 olid inimreferendid. Samuti ei moodusta loomreferendid enamasti nii pikki viiteahelaid kui inimreferendid, kellest mõnda mainitakse diskursuses korduvalt kogu lindistuse ajal. Sellised referendid on enamasti keelejuhi sugulased: ema, isa, vennad, õed jne.

Toon järgnevalt ära tabeli kolme pronoomeni jagunemisest *elus/elutu*-kategooria alusel ranniku- ja kirdemurdes.

Tabel 5. Pronoomenite *sie~...*, *tämä~...* ja *tä~...* jagunemine murdekorpuses vastavalt kategooriale *elus/elutu*.

Rannikumurre	ELUS	ELUTU
tämä~...	91% (150)	9% (14)
tä~...	56% (113)	44% (89)
sie~...	28% (192)	72% (496)
Kirdemurre		
tämä~...	90% (146)	10% (16)
tä~...	77% (103)	23% (30)
sie~...	36% (207)	64% (366)

Diagrammilt 2 on näha, et kõige sagedamini esinev endofoorne pronoomen ranniku- ja kirdemurde tekstides on *sie~...*. Tabelist 6 ilmneb, et ka elusreferentidele viidatakse kõige sagedamini pronoomeniga *sie~...*. Pronoomeni *see* kasutus ühiskeeles elusreferentidele viitamisel on suhteliselt vähene: *see* viitab elusreferentidele kõigest 8%l juhtudest (vt tabel 1). Pronoomen *tä* viitab samuti nagu ühiskeelegi *ta*, nii ranniku- kui kirdemurdes enamasti elusreferendile. Ka pronoomen *tämä~...* jaguneb *elus/elutu*-kategooria alusel suhteliselt sarnaselt ühiskeele pronoomeniga *tema*: mõlemad viitavad ülekaalukalt elusale referendile.

3.2.1. *Tämä~... ja tä~...*

Kuna nii eesti ühiskeeles kui ranniku- ja kirdemurdes on pika ja lühikese kolmanda isiku pronoomeni seeriad, oleks ootuspärane, et pikk ja lühike pronoomen moodustaksid rõhulise ja rõhutu pronoomeni paradigmat. Selline on olukord ühiskeeles. Ühiskeele *tema*, nagu eespool kirjeldatud, on tüüpiline rõhuline pronoomen, mille peamiseks ülesandeks on markeerida kontrasti elusreferentide vahel. *Tema* viitab seega tavaliselt *aktiveeritud* staatuses referentidele. Elusreferentidele viitav *ta* on ühiskeeles tavaline rõhutu kolmanda isiku pronoomen, mis signaalib tavaliselt referendi kognitiivset staatust *fookuses*. *Ta* on seega kõige tavalisem kordusmainimise pronoomen ning võrreldes lühikese vormiga on pika vormi *tema* kasutus ühiskeeles vähene. Tabelist 5 on aga näha, et pronoomen *tämä~...* on nii ranniku- kui kirdemurde tekstides elusreferentidele viitamisel *sie~...* järel kasutussageduselt teisel kohal, edestades nii lühikese pronoomeni *tä~...* kasutust.

Murde *tä~...* näib samuti viitavat peamiselt ainult rõhututele elusreferentidele. Seda kinnitas muuhulgas ka murdetekstide kuulamine: *tä~...* kandis murdekorpuse tekstides rõhku ainult paaril üksikul juhul. Samuti võidakse pronoomeniga *tä~...* viidata korduvalt mingile referendile. Nagu tabeli 5 andmed näitavad, on *tä~...* tavalisem kui *tämä~...* just rannikumurdes. Kuid ka kirdemurdes võib referendile viidata korduvalt pronoominga *tä~...*. Näites (16) on referendiks on keelejuhi isa, kellele keelejuht viitab kaks korda nominatiivis pronoomeniga *ta* ning ühekorra allatiivis pronoomeniga *täle*.

(16)

K: aga juttustage vana+ema oma seda lapse+`bõlve seda kasvu+`gohta ja
miks=se isa sealt ära läks=ja

KJ: **ta** õli *aige *selle+bärast läks ära (...) **ta** õli *aasta *päävad ju sial *aige ju

K: a mis=se oli talu+goht või

KJ: eij=olt (.) maa *veikkese *veikkene maa+bidaea (.) kolm *pääva tegi
näädalas *mõisus (...) kolm *pääva käis iga iga nädal *mõisus (...)

K: a kuhu tema siis läks (.)

KJ: suri ära (...) kui e sialt ära tuli siis tuli *muona+meste külas *annetti **täle**
prii *korttel=ja (.) prii puud=ja (.) ja siis=e (...) kevade kolis juri+bä ja siis (.)
sügise suri

/Jõh/

Rõhku kannab murdetekstides samuti pikk pronoomen *tämä~...*, kusjuures rõhk väljendab tüüpiliselt kontrasti. Näites (17) vastandab kõneleja ennast ja oma naabrinaist selle alusel, mis on parasjagu käsiloleva tegevuse – pesemise – objektiks: naabrinaisel laps ning kõnelejal ta ise. Siin on tegu eksplitsiitse kontrastiga, st et vastandatavate referentide kogum on selge ning predikaat *pesema* esineb mõlemale vastandatavale referendile viitava pronoomeniga.

(17)

siis sai siit *naabri *naise (...) sie tuli siis ja (...) sie *võttis siis *lapse=ja (.) ise
*võtsin (vi)el *puole (.) kuu *õlgi *kaindla=ja (.) vein *sauna põrandalle=ja (.)
tämä pesi siis *lapse (.) ja mina jälle pesin veel ise=*ennäst

/Lüg/

Näites (18) vastandatakse omavahel mitmuslikke referente. Kontrast on siin aga implitsiitne. Vastanduse teist osapoolt ei ole tekstis otseselt esitletud, see on pigem juurdemõeldav (Kosteranniku mehed *versus* kõik teised kalamehed).

(18)

vahest oli (.) *Koste+ranniku all kõige parem (.) vahest oli *Nieme *ääres ja Koll'ju=otsas
oli vahest kõige parem (...) käisid *kolmes kohas (.) oli (.) mõni *aasta käis kala
*Koll'ju=otsal mõni *aasta käis *Nieme (.) mõni *aasta sai=e (.) *Koste+ranniku *alla (.)
a *Koste+ranniku *mieste mehed *Nieme *vastus ei käind (...) **nemad** *püitsid *ikka
oma küla ies

/Jõe/

Ka mõningais viiteahelais võivad *tämä~...* ja *tä~...* vahelduda samal põhimõttel nagu *tema* ja *ta* ühiskeeles. See tähendab, et pronoomeniga *tä~...* viidatakse fookuses olevale referendile, mis järeldeb peamiselt sellest, et seda on kasutatud mitu korda samale referendile viitamisel. Pronoomenit *tämä~...* jällegi on kasutatud siis, kui referenti vastandatakse eksplitsiitselt või implitsiitselt. Seda kinnitab muuhulgas see, et *tämä~...* esineb tihti koos vastandust rõhutavate sõnadega, nagu *aga*, *ka*, *ise*, *jälle* jne. Näites (19) tuleb esile viiteahel, milles küsitelja poolt diskursusesse toodud referendile *väike laps* viitab keelejuht kuus korda lühikese pronoomeniga *ta* ning üks kord pika

pronoomeniga *tema*. Pika pronoomeni kasutus on siin tajutavalt rõhuline, vastandust signaalib ka *a* ('aga') referendi *inimeselaps* ees.

(19)

K: mis `veiksele lapsele enne (.) miss talle ni `süija `an'tti kui=juba (.) kas emal oli `piima vähe=või (.) või kui juba see (.) (--) või (.)

KJ: noo kass *suoja tied=vai=vai midagi nisukkest (--) vedela midagi sie *kielele *las'ti eks=sis (...) midagi=*ikka (.) **taa** oli ju *veikke eks=**ta** (--) võint juo *kannatta kaa *esteks *nattukke (.) a=inimese=laps **tema** *akkab kohe *nutma (...) minule küll sie (.) eit *an'das (.) (--) tegi=ni (.) *suoja *piima=ja=siis *panni (.) lusikka *otsa (.) *siija (.) suu *piale=ja=siis *lähva (.) nagu la- *langes väha *märga suhu ega ***talle** *pal'ju või *anda (.) laps eij=*oska ju *nielada *esteks (.) **taa**=on=ju rumal viel *selles (...) eks=**ta** *arju ära=ja eks=**ta** pia *akkama kaa ema *rinda *saama

/Kuu/

Lisaks sellele, et pronoomen *tämä~...* võib signaalida staatust *aktiveeritud*, näib *tämä~...* signaalivat ka staatust *fookuses*. *Tämä~...* on nimelt *tä~...* kõrval tavaline kordusmainimise pronoomen, eriti kirdemurdes. See tähendab, et *tämä~...* võib moodustada elusreferentidele viitamisel pikki viiteahelaid, kus ei tule esile ei eksplitsiitset ega implitsiitset kontrasti. Näites (20) on referendiks *ruodna kamandör*, kellele viidatakse neli korda järjest pronoomeniga *täma*.

(20)

jälle *ruodna kamandöri *juures *tiender ja keik oli *atlitsna ja ilusast *tienisin **täma** *juures *mingi+sugust (.) *vargust minul seda *vaimugi ei old=ja (.) jaa=ja (...) ise turakkas *näittasin kaa seda=ja võtt- *kolmande *korra *aavattud *saadedi *Kaukkaasusse ja siis sain **tämast** *lahku (.) ta *pääle seda *enne viel *Riija *langes (...) vot (.) ja **täma** *saattas minu koju (...) ja mina tuln koju ja *andas *niisukkesed paberid olivad et ära *enne kuhugi mene *ennegu **täma** *saadab *telegrammi

/Hlj/

Lisaks ilmnes murdekorpuse tekstide kuulamisel, et ainult 28% kõigist pikkadest ainsuse pronoomeneist *tämä~...* olid rõhulised. Nende faktide põhjal võib oletada, et *tämä~...* võib viidata nii staatuses *aktiveeritud* kui *fookuses* olevaile elusreferentidele.

Sageli on ka raske välja tuua selgeid põhjusi, mis põhjustel *tämä~...* ja *tä~...* viiteahelas vahelduvad. Näites (21) viitab keelejuht mitmeid kordi karule vaheldumisi pronoomenitega *tämä~temä* ja *tä~ta* kusjuures on võimatu aru saada, millest selline vaheldus on motiveeritud. Näib, et nii pikk kui lühike pronoomen viitavad siin fookuses olevale referendile.

(21)

KJ: karul onn *talvel pesä jahh (...) karu tuob *talvel *küünlä+*bääväl poead (.) nohh siis **temä** on *ninda+*gauwa om- oma *poigidegä pesäs kui (.) tuleb keväde (.) siis vast tuleb (.) ärä säält (.) sue *akkab (...) nohh (.) karul onn (...) *jaanuari kuus (.) ja *viebruaris (...) *jaanuari ja *viebruali vahe pääl *umbes (.) karul (...) *enne *pietti juo *mõisnikkud *jahti siin (...) siis *kolme+guniga vana *kolme+guniga aeal midä *enne viel (.) jahh siis õlivad juo **täll** poead (...) poead *akkamas (.) jaa sää **temä** siis *oijab neid nda+*gauwa kui (.) *süömättä ise onn pesäs *poigidegä ja (...) *toidab poead ja eläb ise=ja (...)

K: a millest ta elab (.) *talvel (...)

KJ: kharu vai

K: ja

KJ: ei egä **temä** *ainult (.) midä sügise on süönt senegä **tä** eläb **temä** *ültse ei (...) pesäst **tä** *vällä ei tule=ja (.) jahh ja sää **temä** magab=ja

/Lüg/

Sama on olukord näites (22), kus vahelduvad pronoomenid *nämä~nämäd* ja *nad*, mis viitavad mitmuslikule referendile *vanaisa ja temä seprue* ('vanaisa ja tema sõbrad').

(22)

vana+isa ja temä *seprue (...) **nämäd** judustid igä alade (...) ja piid sidä videlikku pidämist viel igä *neljäs+*päivä *ehtutti=jah (.) küll **nämäd** judustid (...) ja eks **nad** *toisina siiss (.) igä *jälle said alade kogu ja siis **nämäd** judustid alade neid *endisi *asju (.) ja küll **nämä** *tiesid siis *palju

/Kuu/

Kohati on *tämä~...* ja *tä~...* vahelduse puhul täheldatav tendents, et pronoomenit *tämä~...* kasutatakse mingil muul moel, kui tüüpilise vastanduse kaudu diskursuses esiletõusvaile referentidele viitamisel. Näib, et pronoomeniga *tämä~...* viidatakse sageli

näiteks referendile, kellele saab osaks austus, lugupidamine või kes on kuulajale kuidagi lähedalseisev. Arvesse tuleb muuhulgas oma abikaasa, nagu näidetes (23) ja (24).

(23)

minu mies on nüüd juo surd on juo kaks+kümend (...) **tämä** suri *nelja+*gümmendel
*aastal *ninda=t saab juo kaks+kümend kolm *aastat ku suri juo (...) siis (...) *kustki tuli
täma (.) käis *mattusses vai (---) no=t mina sain nüd tänä peris iad (.) *süökki (.) no
mida sa said et *riisi *suppi (.) **tämä** *armastas*piima *süökkisi

/Lüg/

(24)

minu mies **tämä** (.) oli kävi siel (.) *Ameerikkas *laevaga (.) omal aeal=ja (.) ja
siis **tämäl** oli siin kodu üks (.) *haige isa (...) ja siis oli (.) *üösell (.) kesk=*üösel
(.) laev *suures meress *ookkeani pääl (.) ja siis **tämä** (.) üttel oleva *ruuliss (.) ja
me muud ei siis old *väljäss kui sie (.) vüör+vaht ehk sie (.) kess oli siel (.) ja siis
(.) üttel *kuuleva (...) **tämä** nimi oli Jürk (.) üttel *kuuleva (.) üks mies on
*hüüdänd (...) Jürk (...) Jürk (...) Jürk

/Kuu/

Samasse kategooriasse kuuluvad sageli ka ema, isa, vend jne. Näites (25) on pronoomeni *tämä* referendiks keelejuhi ema.

(25)

suuld küsün ja emä=kääst olen ma koogu aig käünd siin ja igä *aeva *rääkkind ja
(...) **tämä** vahest *ütleb et migäs rumalad (.) et eks ma ole juba sidä *rääkkind ma
*räägin (.) et miks (.) ett sa oled voib+*olla et toist+*muodi *jälle *rääkkind ja
*räägi igä sest ja *räägi *toisest ja **tämä** ei *kielä midägi *rääkkib *kaikki mes
*tiedäb

/Kuu/

Samuti võib referent esile tõusta mingite negatiivsete joonte tõttu. Näites (26) kirjeldab Kuusalu keelejuht pisut irooniliselt Jõelähtme inimeste iseäralist keelepruuki. Irooniat markeerib muuhulgas litereeringus osutatud keelejuhi naer.

(26)

KJ: kohe saad aru kohe=ett=on (.) onn (.) Kaber+neme inimene (...) kui=e=on (.) nagu teises kohas *kus'kil *kuulet **tema** *rääkkimist kohe (.) kohe=r- (.) *tunned ära (...)

K: näh mis+moodi ta=siis `ütleb (...)

KJ: nohh t- **temal**=onn (.) *niukkesed=e (...) i- *ikke jö- jöru taga (...) sääl=ja mää=ja sädasi *niukkest *as'jandust (...) <com> naerab </com>

/Kuu/

Samuti kasutatakse pikka pronoomenit *tämä~...* sageli narratiivses kontekstis. Sellistes lugudes on tihti peategelaseks referent, kes on eriti värvikas või kes osaleb situatsioonis, mis on dramaatiline, traagiline vm. Näites (27) räägib keelejuht mehest, kes karistuseks oma ülbuse eest jäi ilma oma varandusest.

(27)

sääl oli Tark Jaak (.) sie mies oli (.) tark mies tuli (.) äikse pilv ja (.) (-- tegi **tämä** (.) maead ja uoned kõik puhtast nda=t **tämäle** ei jäänd enämb mitte midägi sene sama päivil kui **tämä** sääl sõittas (-- **tämä** tahi näittäda siis et **tämäl** nda uhked obosed

/Lüg/

Näites (28) räägib keelejuht dramaatilise loo ühe lapse surmast, mille põhjustas kooliõpetaja hoolimatu käitumine.

(28)

üks *siokke minu=vanus *plikka oli=ja (.) **tämä** *akkas üle *välja *õtse+gõhe siis kodo=*puole (.) aga irm kaa *lapsel ja (...) ja *juokse *akkas kas=õli (.) no kass oli nüd unt (.) vai oli kuer (...) *akkas sell järele *juoksema (...) *selle *lapsle (.) ja **tämä** *kukkus siis kodu veräva taha maha ja siis (.) *ikke se elukkas **tämä** taga ja=siis (...) kotu kõta kota kõta sai siis e *kukkus maha ja (.) suust veri (.) *akkas *juoksema

/Lüg/

Regulaarselt esineb *tämä~...* narratiivides, kus on kasutatud konstruktsiooni *pronomeni + olnud, teinud* jne. Sisuliselt on tegu kindla kõneviisi elliptilise enneminevikuga (ära on jäetud *olema*-verbi lihtminevikuvorm ning kasutatakse ainult *nud*-kesksõna). Sellise konstruktsiooni eesmärgiks antud juhtudel on signaalida informatsiooni vahendatust. Kaudse kõneviisi kõrval on enneminevik nimelt üks võimalus väljendada teate

vahendatust (Erelt jt 1997: 399). Vastav konstruktsioon tuleb esile näidetes nagu järgnevais näites (29) ja (30).

(29)

Kolga *moisas old *kupjas (.) *oitte *väänik (...) jaa=ja siis e siis siis *härgijega
mies *kündänd (...) nohh (...) **tämä** tuld *jälle *sinne tie midä kisendämmä (.) kisend
*aeva et (.) <com> imiteerib </com> mess te *kuera+bojad siin (.) kisendänned *kueraks
*hüüdänd *kCikki neid teu+mehi (.) aga siis **nemäd** *ottaned kaa sielt *kamppa *pääle
senn *sirgeks

/Kuu/

(30)

sie oli *Suome *rannikus old e-e ühe+*gerra nii+sugune *johtumine (...) üks old üks (.)
*Sauna+saare Siimu (...) ja **tämäl** old siis sie (.) vana asi *aeva (.) *tahtnud *käüwä pühä
*huomikkull (.) *hülge *laskemass (.) nohh *iemält *holmist (.) kuss inimisi ei (.)
elämässä old (.) ja siis **tämä** mend kaa *jälle (.) ühe+*gerra ühel pühä *huomigul *jälle
vähikkäse *poaadiga (.) *sinne *holma *randa

/Kuu/

Kui vaadata täpsemalt kolme endofoorsete pronoomeni jagunemist eri käänete lõikes tabelis 4, siis on näha, et kõige enam kasutatakse lühikest kolmanda isiku pronoomenit tüüpilises subjektikäändes – nominatiivis. Rannikumurdes on nominatiivis lühike vorm suhteliselt suures ülekaalus, kuid ka kirdemurdes kasutab nominatiiv kõige enam kõikidest käänetest lühikest vormi. Huvitav on seejuures, et mitmuses on olukord vastupidine: rannikumurdes domineerib pikk vorm *nämäd*, samas kui kirdemurdes on pikka pronoomenit lühikese pronoomeniga võrreldes marginaalselt. Muudes käänetes on enamasti ülekaalus pikk vorm (kuigi partitiivi kohta ei ole võimalik mingeid järeldusi teha). Genitiiv on sarnaselt ühiskeelega ülekaalukalt pika pronoomeni päralt, kirdemurdes ei esine siin lühikest kolmanda isiku pronoomenit kordagi. Nagu peatükis 1.7. kirjeldatud, on kognitiivselt kõige kättesaadavam ehk esilduvam just subjektifunktsioon ning sellest tingituna on subjektipositsioonis esinevad referendid enamasti fookuses.

Sellest võib järeldada, et kahest pronoomenist kaldub fookuses olevatele referentidele viitama pigem *tä~...* .

3.2.2. Sie~...

Eesti suulises ühiskeeles on elureferentidele viitav pronoomen *see* seotud enamasti teise mainimisega. Teda kasutatakse elusreferendile viitamisel siis, kui soovitakse referenti rõhutada, kusjuures rõhk annab sel juhul märku informatsiooni uudsusest. See tähendab, et pronoomeni kasutus signaalib, et referent on staatuses *aktiivne*. Tavaliselt tekib selline olukord lausungi puhul, mis algavad pronoomeniga *see* ning verbiga *olema* ning mis annavad uue nime või definitsiooni referendile, kes juba mingil kujul on identifitseeritud. Ka juhtudel, kui pronoomenit *see* kasutatakse pejoratiivses kontekstis ning referentide vastandamisel (Pajusalu 2005: 120-121), signaalib ta rõhku ehk staatust *aktiveeritud*. Nagu öeldud, on pronoomenit *see* kasutus ühiskeeles piiratud fookuses olevaile elusreferentidele viitamisel.

Murdetekstides võib teisel mainimisel *sie~...* olla seotud *olla*-verbiga. Näites (31) viitab *sie~...* fraasiga *selle tüdrukuga* diskursusesse toodud referendile (keelejuht näitab küsitlejale fotosid).

(31)

abiellusin sin *selle tüdrukuga näe miss siin on <com>kummardub
näitama</com> (...) näe sie (.) miss säälb+buol (.) **sie**=on tema õde

/Hlj/

Näites (32) annab keelejuht fraasiga *sie õli juo minu vana+isa isa* referendi *kiriku kellalööja* identiteedi kohta lisateavet.

(32)

käis üks (.) kerikku *kella+*lööjä (.) kirikku mies (.) **sie** õli juo minu (.)
vana+isa isa viel

/Lüg/

Samuti võidakse pronoomenit *sie~...* kasutada elusreferentide vastandamisel. Järgnevas näites räägib keelejuht oma õdedest, kellest üks on surnud ja teine elab.

(33)

jaa (...) *tõine õde õ õli Uo+*nurmes (.) **sie** onn *surnud ja (.) aga *nuoremb õde onn (.)
*Kiiknas **sie** eläb veel

/Lüg/

Seega näib *sie~...* toimivat tüüpilise demonstratiivpronoomenina. Erinevalt ühiskeelest ei ole *sie~...* kasutus murdetekstides teisel mainimisel piiratud ainult referendile uut nime või definitsiooni pakkuva lausega. Näites (34) on *sie* määratlejafraasiga *üks vana mõisakutsar* diskursusesse toodud referendi teine mainimine.

(34)

üks=ükss (.) vana* mõisa+*kutsar vai=või (.) õld sis (.) kess=õli (.) *siija minu ko- *selle
õha päälä tuld (...) ja=sis mina (.) tulin ärä (.) no **sie** suri maha siss

/Jõh/

Kui vaadata seda, mis juhtub viiteahelas pärast teist mainimist, ilmneb, et täiesti tavaline on olukord, kus viitamist jätkatakse pronoomeniga *sie~...* faasis, kui referent peaks tõenäoliselt olema fookuses. Sellist esinemust võib prognoosida ka diagrammi 2 ja tabelite 4, 5 andmete põhjal, mis kinnitavad *sie~...* rohket esinemust elusreferentidele viitamisel. Näites (35) tuuakse määratlejafraasiga *üks mees* diskursusesse uus referent. Järgnevalt viidatakse talle neli korda pronoomeniga *sie* (*sie* referent fraasis *ja siis sie...* on ebamäärane).

(35)

aga üks mies siis=e (.) *päästetti sield ärä veel (.) ja **sie** oli old siis juo (.) elutta (.)
pia*aigu (.) ja siis **sie** *kannetti *sinne (.) e peresse (.) ja siis sie (.) veel (.) e kunst=ee
kunst *hingämist *tehti=ja (.) **sie** veel sai elule kaa (.) ja **sell** eij=old midägi viga (.) aga
siis

/Kuu/

Näites (36) viidatakse kolm korda järjest pronoomeniga *sie* referendile *minu tädipoeg*.

(36)

minu tädi+bug **sie** oli minust vanemm (.) juo (.) kolm+deist *aastad (.) ja **sie** oli
*rannikus *vastas old kaa (.) näind kui=ta esimise kalaga tuli ja **sie** läks ko- (.) tuli *seije
ja siit (...) läks *üks *vaattama

/Jõe/

Näites (37) on puudu küll referendi esmamainimine lindilõike tõttu, kuid siin on hästi näha, et teine mainimine *nied onn nohh kuoluosi mullikad* on küll referendile uut definitsiooni pakkuv lausung, kuid järgnev mainimine, mille puhul referent peaks olema juba fookusesse toodud, toimub samuti pronoomeniga *nied*.

(37)

jaah aga **nied** onn nohh koluosi *mullikkad **nied** *käiväd (.) ligi Suo+*nurmeni

/Lüg/

Eelnevast selgus, et pronoomen *sie~...* võib küll signaalida elusreferendile viitamisel tüüpilise demonstratiivpronoomenina staatust *aktiveeritud*, st et teda võidakse kasutada nii referentide vastandamisel kui ka teisel mainimisel. Võttes aga arvesse asjaolu, et ta on kõige sagedasem kordusmainimise pronoomen elusreferentidele viitamisel, võib oletada, et pronoomenit *sie~...* kasutatakse ranniku- ja kirdemurdes muuhulgas staatuses *fookuses* olevale elusreferendile viitamisel. Kui ühiskeeles viitatas *see* ainult elutule fookuses referendina, siis *sie~...* kasutuspiirid kolmanda isiku pronoomenina on järelikult hoopis laiemad.

3.2.3. *Sie~...*, *tämä~...* ja *tä~...* vaheldus

Kui peatükis 3.2.1. tulid esile viiteahelad, kus esinesid ainult pronoomenid *tämä~...* ja *tä~...*, siis sagedasemad on ranniku- ja kirdemurde tekstides elusreferentide puhul sellised viiteahelad, kus *tämä~...* ja *tä~...* esinevad koos pronoomeniga *sie~...*. Sellistes viiteahelais viidatakse tavaliselt referendile viiteahela algusosas pronoomeniga *sie~...*, mis seejärel vahetub pronoomeni *tämä~...* või *tä~...* vastu.

Viiteahelais, kus vaheldus toimub, ei ole see tõenäoliselt motiveeritud samadest kognitiivsetest teguritest, mis ühiskeeles. Kuigi mõningal juhul võib esineda ühiskeelega sarnaseid viiteahelaid, mille puhul pronoomeni *sie~...* kasutus on seotud just

teise mainimisega, ei pruugi teine mainimine olla referendile uut nime või definitsiooni pakkuv lausung. Näites (38) viitab keelejuht uuele diskursusesse toodud referendile *minu ämmä ämm* teisel mainimisel pronoomeniga *sie* ning kahel järgneval korral pronoomeniga *ta*.

(38)

*selle minu e *ämmä ämm *jälle **sie** õli *kolme *päivine ku *mõisast tulivad (.)
*kupjad (.) tio *päivile aeama (...) jahh (.) ja vana=inimest aga **ta** vana siis eij=õld
ta õli nuor inimine kui õli juo tüö=kohuslane

/Lüg/

Näites (39) viidatakse korduvalt mitmuses elusreferendile *isurlased*. Referent tuuakse diskursusesse täistähendusliku NPga, teisel mainimisel viidatakse talle pronoomeniga *nied* ning seejärel viidatakse talle kolm korda järjest lühikese kolmanda isiku pronoomeniga *nad*.

(39)

isurlased (...) **nied** *läksid idasse (...) *selle (.) kala *püidma (...) olid *Aksis (.) oli ida
tuul oli *vasta (.) ja *Aksis olid siell kaks üöd vai kolm mis=**nad** olid *paigal siell (...)
ja=siis *läksit (.) jälle (.) sie (.) idasse (.) kala *püikki (...) **nad**=olid (.) ka- kahell (.)
kevadel läks kaks (.) kaks *paat'ti *läksit (...) ja=noh neil oli siis (.) paat'=oli pisikkene
paat'=oli (...) aga siis **nad** olid (.) kui *akkasitte (.) *reisu menema

/Kuu/

Sageli võidakse referendile viidata pronoomeniga *sie*~... kaks kuni kolm korda enne vahetuse toimumist, ning näites (40), kus referendiks *vanapappi* ('vanapapi').

(40)

vana=*pappi **sie** käis minuga tuli vahel *seltsis=et lähän *vaatta- ode *vaattama (...)
ja=siis **sie** tuli (miuga) vaheld *mittu *korda ja=nohh (.) *mittu *korda tuli (.) ra- Rammu
inimesed tulit=h (.) vahelt *linnast tulit (.) Aksi (...) ja=siis (.) siis ma toin **taa** (.) sie kodu
*tulles k- (.) lasin *jälle *sinna (.) Ramusse la- *lahti

/Kuu/

Raske on seejuures tuua välja põhjuseid, miks selline vahetus toimub. Mõned tendentsid siiski tulevad esile. *Sie~...* vahetub pronoomeni *tämä~...* või *tä~...* vastu muuhulgas järgmistel juhtudel.

➤ Diskursusesse tuuakse veel mõni muu referent.

Pronoomeniga *sie~...* viidatakse sel juhul enamasti uuele referendile ning *tämä~...* või *tä~...* eelnevalt juba mainitud referendile. See asjaolu võib signaalida, et *tämä~...* ja *tä~...* viitavad kõrgema aktiveerituse tasemega referendile: on ootuspärane, et referent, keda juba enne mainitud, on kognitiivselt kergemini kättesaadav, kui referent, keda alles diskursuses esitletakse. Samuti on loogiline, et referent, kellest enne rääkima hakatakse, on n-ö olulisem, keskem. Näites (41) viitab keelejuht referendile *minu õde* kahes järjestikustes lausungis pronoomeniga *sie*, kuid kui diskursusesse tuuakse teine referent *konn ehk sisalik*, viidatakse õele pronoomeniga *tämä* ning konnale/sisalikule pronoomeniga *selle*.

(41)

minu õde **sie** on *surnud nüd (.) juba ja (.) **sie** õli kole *kange (.) neid *püüdama (...)
tämä=i *uolind sai (.) tuli konn ehk sisalik *viskas tagakätt ***selle** menema

/Lüg/

Loomreferendid on tõenäoliselt juba oma olemuselt vähemesilduvad kui inimreferendid. Samas ei ole käesoleval juhul ei ole võimalik kindlaks teha, kas konnale/sisalikule viidatakse sellepärast pronoomeniga *selle* sellepärast, et ta on loom või sellepärast, et ta on teisene tegelane.

Näites (42) räägib Jõhvi keelejuht sellest, kuidas ta oma abikaasaga tuttavaks sai. Diskursusesse tuuakse referent, *vana lesk mies* ning talle viidatakse pronoomeniga *sie*. Seejärel lisandub diskursusesse veel üks referent: mitmuslik *Aru omad*. Seejärel hakatakse abikaasale viitama pronoomeniga *tämä* ning teistele referentidele pronoomeniga *sie*, *nied*.

(42)

KJ: noohh (...) *kaugeld=nohh vana lesk mies õli no eks **sie** *õtsind siis *pruutti üks sie
(.) eks=se *Endel tia küll sie Aru (.) omad *üeldi vai *A·ndrei *Liisu=ja

K: mhmh

KJ: nohh (.) **sie nied** siis *sokkuttasivad *ikke=ja (.) käis seal (.)

K: ahah

KJ: käis meil seal (.) ja mina **tämä** käis *ühte=*puhku Jaan v- tõi **tädä** siije
*sauna=ja

/Jõh/

Näites (43) näib keskne referent olevat *naabrimies*.

(43)

siit minu *naabri (.) mies **sie** oli (.) esimise *räime rüsa tuond al- *Sal'mistult *os'tis (.)
Sauna=Mardi kääst=ja (.) viis seije (.) *lahte *sisse ja siis a sie on madalas onn (.) *nel'ja
*sülla viel kõige sügavam koht ja siis (.) *meije (.) minu tädi+bueg **sie** oli minust
vanemm (.) juo (.) kolm+deist *aastad (.) ja **sie** oli *rannikus *vastas old kaa (.) näind
kui=**ta** esimise kalaga tuli

/Jõe/

➤ Referendile hakatakse viitama genitiivis või adessiivis oleva pronoomeniga.

Genitiivis on, nagu eespool mainitud, sarnaselt ühiskeelega kasutusel peamiselt ainult pikk pronoomen. Näites (44) viidatakse referentidele *meie naabri* kaks korda proomeniga *sie*, mis seejärel vahetub pronoomeni *tämäl* vastu. Näites (45) on referendiks *nätsälnik*, mille teine mainimine toimub pronoomeniga *sedä*.

(44)

KJ: meije *naabri kuss *praigas Trell onn (.)

K: jah

KJ: **sie** õli kõhe *meijega (*naaber) nohh ma õlen säl *Illusselt (.)

K: jah

KJ: ja sis **sie** tõi käsi kived (.) *sinne ja mei *käisimä siis *kohvi *jahvattamas sää
käsi+givedega **tämäl**

/Lüg/

(45)

peräst sain *nätsä·lnik *artillee·rile (.) miss üle *kre·ppostnoi vää (.) *kõigit- *kõigitti üle
õli (...) *tienin **sedä** sis nii+*gauwa=ku kodo tulin (...) ja sis sain viel *kinkki **temä**=käst
(.) vel liha+*võtte pühädest se *uuri mida ärä *viedi

/Lüg/

Näites (46) viitab keelejuht kaudkõnes iseendale. Esmalt viitab ta endale kaks korda pronoomeniga *sie*, mis kolmandas lausungis vahetub pronoomeni *tal* vastu.

(46)

sält pere+nane küsis ett (.) et miks mina *sinne ei mend sis (...) mies üts=et (.) t=**sie** on
*aige=t **sie** *pääsi kuhugi (...) ett miss **tal** viga onn

/Jõh/

Huvitav on siin see, et kahes esimeses lausungis refereerib kõneleja ühe referendi, oma mehe sõnu, järgnevas lausungis aga hoopis teise referendi, perenaise kõnet. Nii et pronoomenite vaheldus võibki siin markeerida hoopis n-õ referaadi allika vahetumist.

Näites (47) vahetub pronoomen *sie* pronoomeni genitiivse *temä* vastu.

(47)

K: aga miss mees see Püs'si krahv oli kaa (.)

KJ: **sie** õli *tupli mies (.) *muidu=kui **temä** *vasta *õiglane õlid

/Jõh/

Käesolev punkt on mõneti seotud eelmise punktiga. Genitiiv ja adessiiv on tüüpiliselt omamist väljendavad käänded. Tavaliselt tuuakse selliste konstruktsioonidega – kas tinglikult või otseselt – diskursusesse ka teine referent ehk see, mida n-õ omatakse. Võib oletada, et see, mida omatakse, on vähemesilduvam kui see, kes omab.

- Otsekõne vahetumisel referaadiga. Sel juhul asendavad *tämä~...* või *tä~...* esimese isiku pronoomenit.

(48)

*Püssi *krahv (.) **sie** *andas oma *valla *vaestelle **sie**=i *jättänd *ühtki *ilma (.) kui
*muonamed *saivad igas kuus *palkka siis (.) *käisid nied *vaesed kaa ja *saivad kaa (.)
sie *ütles et **tämä** eij=õle *ühtki last *nälgå *surra

/Lüg/

Kuigi *tämä~...* ja *tä~...* esinevad sageli viiteahelas koos pronoomeniga *sie~...*, ilmneb siin tendents, et peatükis 3.1.1. loetletud juhtudel – eeskätt viitamine lähisugulastele ning narratiivitegelastele – esineb reeglina viiteahelas läbivalt pronoomen *tämä~...* .

Kolmest eelnevast peatükist selgus, et nii pronoomeneid *sie~...*, *tämä~...* kui *tä~...* võidakse kasutada fookuses olevale elusreferendile viitamisel. Kuigi pronoomenit *tämä~...* on esineb rohkem kui pronoomenit *tä~...*, signaalib neist kahest staatust *aktiivne* pikk pronoomen *tämä~...* . Sellest annab märku eelkõige *tämä~...* kasutus eksplitsiitset ja implitsiitset kontrasti väljendavates fraasides. Viiteahelais, kus *sie~...* vaheldub pronoomenitega *tämä~...* ja *tä~...*, näib *sie~...* kasutus signaalivat enamasti madalamat kognitiivset staatust kui *tämä~...* ja *tä~...* kasutus. Argumente on siin peamiselt kaks. Esiteks, *sie~...* esineb viiteahela algusosas, kuigi *sie~...* kasutus ei ole siin piiratud referendile uut definitsiooni või nime pakkuva lausungiga ning ta ei pruugi vahetuda *tämä~...* ja *tä~...* vastu kohe pärast teist mainimist. Siiski näib *tämä~...* ja *tä~...* kasutus paljudel juhtudel eeldavat *sie~...* kasutust. Teisisõnu, mida rohkem referendile viidatakse, seda suurema tõenäosusega on ta fookuses. Teiseks, kahele võrdväärsele diskursuses olevast referendist kesksamale viidatakse pigem pronoomenitega *tämä~...* ning *tä~...*

3.3. Elutud referendid

Murdepronoomenitel on elututele referentidele viitamisel rohkem ühisjooni ühiskeelee pronoomenitega *see*, *tema* ja *ta* kui elusreferentidele viitamise puhul, kuigi erinevusi siiski esineb.

3.3.1. Esimese astme referendid

1. astme elutud referendid on reaalse maailma materiaalsed objektid, nagu näiteks *puu*, *laud* või *käsi*. Kuigi elutuid referente on diskursuses oluliselt rohkem kui suulise kõne korpuses, ei moodusta 1. astme elutud referendid keskmiselt nii sageli nii pikki viiteahelaid kui elusad referendid. Samuti viidatakse neile ka kordusmainimisel tihti täistähenduslike NPdega, mida elusreferentide puhul ei saa nii sageli täheldada. Näites (49) viidatakse elutule referendile *nuot* kolmel mainimiskorral täistähendusliku NPga, kuigi mainimised toimuvad järjestikustes lausungites.

(49)

aga no sie vedamine siis käis niij=ett=e (.) nuot läks *aina edass (.) et **nuot** eij=old

*paiga *paiga=pial et oleks **nuot** old aga (.) **nuot** läks *aina *mieste=kääs edasi (.) ja

*paadiga

/Jõe/

Võrreldes 2. ja 3. astme referentidega on 1. astme referendid siiski suhteliselt hästi kättesaadavad. Eesti suulises ühiskeeles võidaksegi 1. astme elututele referentidele viidata sarnaselt elusreferentidega. Kuigi elututele 1. astme referentidele viidatakse ka kordusmainimisel ühiskeeles sagedamini pronoomeniga ka *see*, on siin umbes pooltel juhtudel samuti kasutusel ka *ta*. Nagu elusreferentide puhul, võib ka siin olla teine mainimine markeeritud juhul, kui on tegu referendile uut nime või definitsiooni andva lausega. Tabelist 1 on näha, et ühiskeelee *tema* viitab elututele referentidele suulise kõne korpuses 4 korral, kusjuures tegu on ainult 1. astme referentidega. Nagu eespool öeldud, on semantiline staatus *elus* mitmes keeles piiranguks rõhuliste kolmanda isiku pronoomenite kasutusel: rõhuliste kolmanda isiku pronoomenitega tähistatakse peamiselt ainult elusaid referente. Elututele referentidele viitabki *tema* peamiselt

genitiivis, kus enamasti kasutatakse pikka kolmanda isiku pronoomenit hoolimata sellest, kas referenti rõhutatakse või mitte.

3.3.1.1. *Tämä~... ja tä~...*

Elututele referentidele viidatakse ranniku- ja kirdemurdes elusreferentidega veelgi harvemini pronoomenitega *tämä~...* ja *tä~...*, kui elusatele referentidele. Suuremal osal juhtudest ongi tegu viitamisega 1. astme referentidele. Tabelist 5 ilmneb aga, et protsentuaalselt jaguneb *tä~...* *elus/elutu*-kategoorias võrdsemalt kui ühiskeele *ta*. *Tä~...* viitab elututele referentidele peaaegu samal määral kui elusatelegi, eriti rannikumurdes. Kui elusreferentidele viitamisel oli lühikesest ja pikast pronoomenist ülekaalus pikk pronoomen *tämä~...*, siis tabelist 5 on näha, et elututele referentidele viitamisel on nii ranniku- kui kirdemurdes ülekaalus siiski lühike pronoomen *tä~...*. Rannikumurdes on *tä~...* ülekaal pisut suuremgi kui kirdemurdes. Mitmuslik *nämäd* viitab 1. astme elututele referentidele muuhulgas ainult kolmel korral.

Tä~... näib murdekorpuse tekstides viitavat rõhutule, fookuses olevale elutule referendile, nagu *ta* ühiskeeleski. Näites (50) on pronoomeni *ta* lähtevormiks *puri* ning näites (51) *julla/eistuk* ('väike paat'). Mõlemas näites viidatakse referendile pronoomeniga *ta* kohe alates teisest mainimisest.

(50)

puri (.) *lappub sedasi=et (.) ega **ta** siis enam (.) kui=**ta** siit lasen *lahti (.) ega **ta** siis enam (.) via tuul siit **teda** kuidas tahab nagu *lippu *rapputtab

/Jõe/

(51)

K: kas=se julla ja eistuk on üks ja ses+ama asi või

KJ1: ja=ja=jaa *ikka

KJ2: üks ja jahh (.) *julla ja *eistuk on üks <com> naine räägib tagaplaanil </com> (...) jaa (.)

K: a kuidas ta seal jää pial siis `seisis oli tall midagi `alla `pandud

KJ1: noo **tall** *tallad all (...) raut=*tallad (.) onn ju all **tall** (...) siis onn *kerge

KJ2: (---) raut=*tallad viel pial=ja (.) puu+*dallad *esteks siis raut=*tallad viel pial

KJ1: siis on *kerge vedada (.) *muidu **taa**=ju onn (...) tie ***talle** midagi (.) jaa

KJ2: no=ega **tall** sis jää=pial (--) sa piat taga vedama ega sis=sial

/Jõe/

Pronoomen *tämä~...* viitab elututele referentidele marginaalselt, kuid siiski suuremal määral kui ühiskeele *tema*. *Tämä~...* näib viitavat enamasti fookuses olevaile referentidele. See tähendab, et ta võib referendile viidata mitmes järjestikuses lausungis, ilma et ta kasutus signaaliks rõhku. Erinevalt ühiskeelest ei ole siin seejuures tegu ainult genitiivis pronoomenitega. Näites (52) on *temä*, *täda* ja *täma* lähtevormiks *sibul*.

(52)

siis=e *pandi (.) se sibul *ninda=t **temä** eladeski maa=seest üless ei tuld (...) *ninda sügevälle *pandi=t **täda täma** enam sialt üless ei tuld=ja

/Jõh/

Näites (53) viitab nominatiivne *nämäd* kolmel korral järjest räimedele.

(53)

murretti **nämäd** (.) ja *pandi (.) ühe (.) tüvi *toise latv (.) ühe tüvi=tüvi *toise latv (.) ja *ninda (.) *lautti **nämäd** siis (.) *ninda kui **nämäd** on kilu+*garbiss (.) *ninda nie *räimid kaa *aeva sidä+viisi

/Kuu/

Samuti nagu elusreferentide puhul, võivad murde *tä~...* ja *tämä~...* vahelduda ilma, et sellega siinkirjutaja arvates kaasneks referendi kognitiivse staatuse muutust. Selline vaheldus tuleb esile muuhulgas näites (54). Siin viitab keelejuht referendile *paat* esmalt pronoomeniga *ta* ning seejärel pronoomeniga *täma*.

(54)

vatta paat' enam ja=kui=**ta** vett=on täis **täma** ei *kanna enam midagi

/Kuu/

Erinevalt ühiskeele pronoomenist *tema*, võib *tämä~...* mõnel üksikul juhul signaalida ka kontrasti, nagu näites (55). Tegu on eksplitsiitse kontrastiga, kus vastandatavate referentide hulk on selge. Keelejuht selgitab küsitlajale, et purjepaadiga (*purjega*) on merel kindlam sõita, kuna mootorpaat võib tormi ajal merel seisma jääda.

(55)

kõik (.) aga kui=sa *tormi *kätte (.) kääs või tugevas *tuules olid (.) sis purjega oli
*kindel **tema** ei aga *moottur jääp (.) *seisu

/Jõe/

3.3.1.2. Sie~...

Tabelist 5 on näha, et murdekorpuses viidatakse elututele referentidele ülekaalukalt pronoomeniga *sie~...*. Samuti kui vaadata pronoomenite protsentuaalset jagunemist, siis *sie~...* on pronoomen, mis kolmest endofoorsest pronoomenist ainsana suuremal osal juhtudest viitab elututele referentidele. Pronoomeniga *sie~...* viitab reeglina referendile, juhul kui tegu referendile uut nime või definitsiooni andva lausungiga. Näites (56) räägib keelejuht sellest, kui palju Soome ja Rootsi ametivõimud maksid hülge tapmise eest ning täpsustab, et sellisel viisil saadud raha nimetati tapurahaks.

(56)

*suomlane (.) *maksab iga *lõuwa iest (.) viis+kümend *Suome *markka (...) ja
*ruotslane *maksab (.) kaheksa *kruoni (...) i- iga (.) iga *ülge=piald (.) **sie**=on (.) *tappu
raha nigu meil *un'ttide iest=ja

/Jõe/

Samas, nagu eespool esitatud arvandmete alusel võib prognoosida, ei ole *sie~...* kasutus ranniku- ja kirdemurdes seotud vastavat tüüpi lausega. Samuti nagu elusreferentide puhul, võib *sie~...* moodustada siingi pikki viiteahelaid. See tähendab, et *sie~...* viitab tõenäoliselt staatuses *fookuses* olevaile referentidele. Näites (57) on referendiks mitmuslik *kammillavergud* ('kammeljavõrgud'), millele viidatakse kaks korda järjest pronoomeniga *nied*.

(57)

kammila+*vergud olid kole *suurtte *silmadega (...) eks **nied** kaa *sülla (.) *pikkused
*olled (.) ole (...) ei ei nee (.) ega nüüd enam inimestel ole midagi **nied** *korjatti keik
ära=ja (.) ävidetti ära

/Jõe/

Näites (58) on referendiks *hüök* ('tugev laine'), millele viidatakse pronoomeniga *sie* kolmes järjestikuses lausungis.

(58)

hüök (.) kui rand *laine *juokseb *randa ja *langeb sie (.) eve *laine tagasi (.) vesi tagasi (.) ja siiss **sell** on niisukke kova voim (.) **sie** *ottab siis sielt taga järel senn (.) vie *juoksema kovast (.) ja **sie** on siis sie hüök

/Kuu/

Kuigi näites (55) oli toodud juhtum, kus pronoomeniga *tämä* vastandatakse elutuid referente, signaalitakse vastandust 1. astme elutute referentide vahel ranniku- ja kirdemurdes samuti enamasti pronoomeniga *sie~...* Näites (59) vastandatakse ida-, kagutuult ja lääne-, põhjatuult. Vastandust markeerib muuhulgas sõna *aga* sõnade *pohja* ja *länneduul* ees.

(59)

sie (.) idä=kagu tuul (...) **sie** oli üks paha tuul (...) jaa aga siit igä *ennemine (.) *pohja=ja *länne *länne+duul (.) ja **sie** (.) toi *ühte+*buhku kalu (.) meresse (.) *siije *meije meresse

/Kuu/

3.3.1.3. *Sie~..., tämä~... ja tä~... vaheldus*

Viiteahelaid, kus esinevad nii *sie~...* ning *tämä~...*, *tä~...*, on elutute referentide puhul vähem, kuna viiteahelad on lühemad. Samas tuleb ka siin esile asjaolu, et kui *tämä~...* ja *tä~...* elututele referentidele viitamisel esinevad, siis samuti enamasti sellistes viiteahelais, mille algusosas viidatakse referendile pronoomeniga *sie~...* ning lõpuosas pronoomenitega *tämä~...* või *tä~...* Võib olla, et teine mainimine toimub pronoomeniga *sie~...* referendile uut nime või definitsiooni pakkuvast lausungis ning seejärel toimub kohe *sie~...* vahetumine pronoomeniteks *tämä~...* või *tä~...* . Selline viiteahel tuleb esile näites (60), kus referendiks on *üks tohust punutud niisukene meress*.

(60)

siis oli üks (.) tohust (.) punuttud (...) *niisukkune (.) merss *üüwetti ja **sie** oli
*nii+sugune kott aga siis **tämäl** käüb läpp pääl ja siis (.) *pulgaga *kinni kaa viel

/Kuu/

Samas ei *sie*~... esinemine viiteahela algul olla seotud selle lausetüübiga. Sel juhul on vahetumise motivatsioon raskemini seletatav. Näites (61) on referendiks *vaenuköis* ('mingite putukate või usside kogum'). Teine mainimine toimub pronoomeniga *seda*, mis järgneval mainimisel, ilma selge põhjusega vahetub pronoomeni *ta* vastu.

(61)

no mina tiand mis=se *vainu köis öli (.) aga maa (.) ise (.) lahuttasin kaa **seda** aga maa=i
tiand et **ta** *vainu köis *enne+gu perast *kuulsin

/Jõe/

Samuti võidakse referendile viidata ka mitu korda enne vahetuse toimumist, nagu näites (62), kus referendiks on *paat*.

(62)

see (.) paat tuli *aeva *siije *ranniku=*puole mina *vaatsin=et kess *tiedä kuhu **se** nüüd
*lähteb aga *aeva tuli ei maa (.) ei maa *viitsind nii+*kauwa *vahtida kui **sie** (.) *aeva jäi
minust **tämä** *sinne maa tulin *ennemb ärä

/Kuu/

Erinevalt elusreferentidest, ei ole siin võimalik tuua välja mingeid selgeid vahelduspõhjuseid. Kuigi näites (60) on tegu juhtumiga, kus *sie* vahetub pronoomeni *tämäl* vastu, kui referendile hakatakse viitama omamist väljendavas käändes (adesiivis) pronoomeniga, ei tule vastavat tendentsi elutute referentide puhul esile.

Kui vaadata viiteahelaid, kus pronoomenitega viidatakse samaaegselt kahele elutule 1. astme referendile, siis näib, et siingi viidatakse kesksamale referendile pronoomenitega *tämä*~... ja *tä*~... ning vähemolulisele, taustal olevale referendile pronoomeniga *sie*~... . Näites (64) on juttu purjedest: purjele viidatakse esmalt pronoomenitega *temal* ning *ta*. Hiljem tuuakse diskursusesse referent *vall*, mis on tähtis

ainult purje seisukohalt ning talle viidatakse kaks korda järjest komitatiivis pronoomeniga *sellega*.

(64)

K: aga miss=miss kõijed ja=jaa as'jad teil seal veel seal purje juures kõik te- onn (.)

KJ: ahh *purjed

K: jaahh (.) ja kuidas sa teda pead (.)

KJ: **temal** *üöldi *enne se oli purje liik või mis oli *ringi küll aga siis=e *näituseks e (.)
*mas'ti *otsas on ju (.) plokk (...) kust ülesse saab *viatud ja maast veel üles siija *mas'ti
*külge paned selle val'li *kinni (.) ***sellega** *tõmmad **ta** ülesse (.) ja ***sellega** *lastakse **ta**
maha (...) sest (.) kui puri maas onn siiss (.) või *paadis siis on *täijelt sialt ainult
se+samune (.) mas't *üksi (...) aga *muidu siis *tõmmatti (...) kui purjettada tahetti siis
oli üleval (...) *tõmmatti puri ülesse aga **teda** reh- rehvitti *tihti+lugu aina *rehvitti
*purjeid

/Jõe/

Juhul, kui diskursuses on elus ja 1. astme elutu referent, viidatakse elusreferendile pigem pronoomenitega *tämä~...*, *tä~...* ning elutule pronoomeniga *sie~...*. Näites (65) viitab pronoomen *tämä* referendile *sie Kuusigu Juula* ja pronoomen *selle/senn* viinale.

(65)

läks=sie asi *kohtusse=ja siiss sie (...) *naine kaa (.) sie *Kuusigu *Juula (.) et e (.)

kust=sa sait sedä *viina=ja (.) aga **tämä** oli *selle (.) **senn** *ümber tehnt

/Kuu/

Näites (66) viitab *ta* lapsele ning *sie* lapse nahale.

(66)

ta=ei *räägi küll=aga (.) **sie** tahab uolt *saada

/Kuu/

3.3.2. Teise astme referendid

2. astme referendid esindavad ükskõik millist staatilist või dünaamilist situatsiooni, mida ei saa kompida, näha, tunda või kogeda iseseisva füüsilise asjana (sündmused,

tegevused, protsessid). Enamasti viidatakse 2. astme referentidele demonstratiivpronoomeniga, kuna nad on vähemtõenäoliselt fookuses kui 1. astme referendid. Ka eesti suulises ühiskeeles viidatakse 2. astme referentidele enamasti pronoomeniga *see*. Lisaks viidatakse neile harvemini rohkem kui ühel, kahel korral. Need kaks tegurit on, nagu peatükis 1.7. selgitatud, omavahel ka seotud.

Ka ranniku- ja kirdemurdes viidatakse 2. astme referentidele ülekaalukalt pronoomeniga *sie~...*, kusjuures siin esinevad peaaegu ainult ainsuses pronoomenid. See on ka ootuspärane, kui võtta arvesse asjaolu, et abstraktsetest referentidest räägitakse harva mitmuses. Näites (67) viitab *seda* paaditegemisele, näites (68) aga olukorrale, kus tapeti soldat (fraasis *lõid ige maha küll senn* viitab *senn* soldatile). Näites (69) on referendiks loomatapmine.

(67)

K: kas iga mees `oskas `paatti teha

KJ: eei *oskand (...) meije (.) minu isa oli tegija ja muu mies oli kaa tegija (...)

*paatte=tegija (...) ega **seda** iga=üks ei *oskand

/Jõe/

(68)

ige nie Päris+pä mihed lõid ige maha küll senn aga sie asi ei tuld *väljä ja **sie** jäi *viimaks
*nii sama

/Kuu/

(69)

kui saa jahh (.) lasid mets+*luoma maha no siis pidid sa (.) *ikke *trahvi *maksama kui
(.) **sie** avalikkust läks (.) a said (.) salaja tehä siis ei tiand *kiegi

/Lüg/

Nagu ühiskeeleski, viidatakse harvemini 2. astme referentidele pronoomeniga *tä~...*. Näites (70) uurib küsitleja keelejuhilt, mida lapsele siis süüa anti, kui ta juba nii vana oli, et ainult rinnapiimast väheks jäi. Keelejuhi vastust *kuidas kiegi tä tieb* võiks tõlgendada umbkaudu nii, et 'kuidas keegi selle olukorra lahendab'. See tähendab et *tä* viitab sellele olukorrale, mis tekib siis, kui lapsel emapiimast väheks jääb.

(70)

K: no=aga pärast=`poole juba noh kui=tal=juba piimast juba ema piimast juba vähe oli (...)

KJ: noh sie (.) no sedasi *kuidas *kiegi **tä** tieb eks=ju (...) siis=on tieb *piima *suoja (.)

*jälle piim=ja *kieda piim ärä=ja (...) *anna *väikke *lut'tiga suhu=ja *lut'tuga (.)

*lut'tuga imetta=siis

/Kuu/

Näites (71) näib *ta* viitavat samuti olukorrale.

(71)

K. aga kass oli ka nii=et igal=ühel oli üks `teatud (.) mees kellega ta kelle käest ta `vil'ja sai ja alatti kala viis või oli kuidas `juhtus (.)

V. eks **ta** vist old *kuida *juhtus

/Jõe/

Näites (71) on *ta* seotud sõnaga *eks*. Seega näib tegu olevat samalaadse idiomaaatilise konstruktsiooniga, millest oli juttu peatükis 1.8. Selle konstruktsiooni idiomaaatilisus tuleb selgelt esile näites (72), kus pronoomenil *ta* ei ole mingit selget referenti ning kogu fraasi *aga eks ta oli jällä* on kasutatud pigem mingisuguse partiklina.

(72)

isa r- *rääkkis *ikka minu aeal siin ett *talvel on ia ku kuhugi *minna et siis

*tõrre sies sial on ia sue (.) aga eks **ta** oli *jällä (...) kust nied (...) *kukked vai

kanad *sinne *tõrre=*pääle siis *jälle teri *saivad *nökkima=ja

/Jõh/

Murdematerjali analüüsil ilmnes, et erinevalt ühiskeelee pikast kolmanda isiku pronoomenist, võib ranniku- ja kirdemurde *tämä~...* viidata ka 2. astme referentidele, kuigi väga marginaalselt. Murdekorpusest leidsin kolm sellist juhtu. Näites (73) uurib küsitleja keelejuhtidelt, kuidas paaditõrvamine käib ning keelejuht KJ2 viitab oma seletuses paaditõrvamisele pronoomeniga *temal*.

(73)

K: no kuidas see `tervamine käib

KJ1: sama ku *värvimine

KJ2: jaah samutti ega **temal** (.) *teisitti ei ole

/Jõe/

Näites (74) viitab *täma* ehitusprotsessile.

(74)

kapidaali eks nii+*moodi *sõisand sie ehitus=ett (.) **täma** nii *suure *jõuga edasi ei

mend (.) ja kõik olenes ju välis+maalt kuhu se (.) *saadus läks

/Jõh/

Juhul, kui 2. astme referendile viidatakse rohkem kui üks kord, jääb enamasti püsima pronoomen *sie*~... . Näites (75) toob küsitleja diskursusesse uue referendi *mõisas käimine*, millele Jõelähtme keelejuht viitab kaks korda järjest pronoomeniga *sie*.

(75)

K: aga kass vana+rahvas viil `rääkis kahh midagi (.) `mõisas`käimisest või (.)

KJ: miss mina ***sellest** tian **se** oli *enne minu

/Jõe/

Mõnel juhul võivad sellised referendid, nagu sündmused, käituda nagu 1. astme referendid. Kahel juhul leidis esinemust, mille puhul referendile viidati viiteahela alguses pronoomeniga *sie*, mis seejärel vahetus pronoomeniks *ta*. Näites (76) on referendiks *se maareform*. Pärast seda, kui referent on täistähendusliku NPga diskursusesse toodud, viidatakse talle pronoomeniga *sie* ning seejärel pronoomeniga *ta*.

(76)

sie (...) *lappid- e *lappi+dalude asi (...) se maa+*rehvorm (.) aga **sie** oli siin (...)

*Palti+*maal *iljemb mõeal **ta** *kestis veel edasi veel *kauwemat aega

/Jõh/

3.3.3. Kolmanda astme referendid

Nagu öeldud, on viitamine 3. astme referentidele ehk propositsioonidele enamasti demonstratiivpronoomenite n-ö pärusmaa. Ühiskeeles viidatakse 3. astme referentidele pea eranditult pronoomeniga *see*. Ka murdetekstides viidatakse 3. astme referentidele pronoomeniga *sie~...*, nagu näidetes (77) ja (78). Näites (78) viidatakse 3. astme referentidele seejuures kaks korda järjest, kuigi selline olukord on suhteliselt harv.

(77)

K: aga *kihlatte *kuulamine käis isa+mehega

KJ: no **seda** *üöldi

/ Jõh/

(78)

K: ema=aga vanast (.) kui `nüütki vast e (.) eks e se `nüütki veel ole=et kui (.) ema veel seda last kannab (.) ja=kas midagi ehmattab=või (.) või näeb midagi `alba `asja=et=et (.) et=sis tuleb lapsele kaa min'gi (.) viga=või (.)

KJ: no=**seda** *räägivad küll=aga tiab (.) onn=**se** *õige=vai (...) mina küll=ei tia

/Kuu/

Ühel juhul viitas 3. astme entiteedile murdekorpuse tekstides ka pronoomen *tä*. Näites (79) uurib küsitleja keelejuhilt, mille vastu vanasti kalu vahetati ning keelejuht vastab, et ta ei tea seda.

(79)

K: kuidas neid kalu vahettatti siis (.) `silkku leiva `vastu (...)

KJ: ee ei mina kaa **tä**=i tia

/Jõe/

Huvitav on see, et *tä* kasutus näites (79) ei ole idiomaatiline. Võiks oletada, et *tä* toimib siin demonstratiivpronoomenina. See oleks ootuspärane, kui võtta arvesse peatükis 3.1. esile tulnud tendentsi, mille kohaselt *tä*- tüvelised pronoomenid võivad esineda adjektiivatribuudina, st tüüpilises demonstratiivpronoomeni funktsioonis.

3. astme referendile viitavat pronoomenit *tämä~...* murdekorpuse tekstides ei esinenud.

3.3.3.1. Katafoor: komplementlause korrelaadina esinevad pronoomenid

Katafoorse viitamisega on tüüpiliselt seotud komplementlausete korrelaadina esinevad pronoomenid. Nagu öeldud, ütleavad komplementlauseid enamasti midagi selle kohta, mida keegi teab, arvab jne. Seega viitavad komplementlause korrelaadina toimivad pronoomenid 3. astme referentidele. Eesti suulises ühiskeeles on see positsioon reserveeritud pronoomenile *see*.

Ka ranniku- ja kirdemurdes on peamine katafoorse viitamise pronoomen *sie~...* . Komplementlause korrelaadina toimiv pronoomen *sie* on esindatud näidetes (80)-(82).

(80)

no aga me *keegi ei kuuld **seda** (.) et tämä *meile se *õppida (.) *andas

/Lüg/

(81)

seda mälettan viel et vana=ema kodus (.) kodus neid *räime *vorkkuid

/Jõe/

(82)

seda küll õld=et (.) *kuulama *mendi=ja siis pudel *vietti

/Jõh/

Kahel korral esines murdekorpuse tekstides katafoorsel viitamisel ka pronoomen *ta*, nagu järgmises Lüganuse murrakust pärit näites.

(83)

jahh **taa** on *ikke *suurest avist küll=onn kui (.) onn ia ia pää säl pääl

/Lüg/

Teisel korral, näites (84) on tegu jällegi idiomatilise konstruktsiooniga *eks ta*, mille puhul on taas referent mõnevõrra ebaselge.

(84)

*kellele jälle siss (.) se pruut *selle *pärsa tahi *panna=ja (...) *silmad *siutti *kinni siis
tämä öli säl *ringi sies=ja siis pidi pimedas *päivis (.) *ikke jälle pähä panema *kellegile
(...) kellele just tahi eks=**ta**=siis tehtud ikke *ninda=et vähekkene ikke (.) *viilus sealt ka
/Jõh/

Pronoomenit *tämä~...* katafoorsel viitamisel, komplementlause korrelaadina ei esinenud.

Juhul, kui murdetekstides esinevad samaaegselt 3. astme referent ja kõrgemal klassifikatoorsel astmel elutu referent, viidatakse ranniku- ja kirdemurdes enamasti pronoomeniga *sie~...* 3. astme referendile. Näites (85) viitab *ta* 1. astme elutule referendile, Pühajärvele ning *seda* propositsioonile.

(85)

aga maa=i tia kus=kohas sie Püha+järv onn (.) siin ias **ta** tahab *olla (...) (--) (.) aga
kus=kohas **ta-** (.) **seda**=ma küll=ei tia
/Kuu/

Näites (86) viitab *ta* 2. astme referendile, haigusele nimega *lendav* ning *seda* taas propositsioonile. Küsituleja uurib keelejuhilt, millest see haigus tuleb.

(86)

seda maa=i tia (...) minest asjast **ta** tuleb
/Jõh/

Seda, et pronoomenit *sie~...* kasutatakse ülekaalukalt 3. astme referentidele viitamisel, näitab, et *sie~...* toimib ranniku- ja kirdemurdes tüüpilise demonstratiivpronoomenina, signaalides suurel osal juhtudest referendi kognitiivset staatust *aktiveeritud*.

Nagu ühiskeeles *see*, on ka murde *sie~...* elututele referentidele viitamisel kõige enam kasutatud pronoomen. *Sie~...* viitab produktiivselt nii 1. astme elus ja elututele kui ka 2. ja 3. astme referentidele nii anaforsel kui katafoorsel viitamisel. Järelikult võib *sie~...* viidata nii staatuses *fookuses* kui *aktiveeritud* referentidele, toimides seega samaaegselt nii kolmanda isiku kui demonstratiivpronoomenina.

Sarnaselt ühiskeelega on esinemissageduselt teisel kohal elututele referentidele viitamisel pronoomen *tä~...* Pronoomen *tä~...* võib ranniku- ja kirdemurdes moodustada 1. astme elutuile referentidele viitamisel suhteliselt pikki viiteahelaid. Mida abstraktsem on aga referent, seda vähemtõenäoliselt viidatakse talle pronoomeniga *tä~...* Abstraktsematele, 2. ja 3. referentidele viitamisel ei ole *tä~...* kasutus seejuures produktiivne. Sageli võib *tä~...* sel juhul olla osa idiomaaatilisest konstruktsioonist *eks ta*. Seega võib oletada *tä~...* peamiselt fookuses olevaile elutuile referentidele. Siiski võis ühel juhul oletada ka *tä~...* demonstratiivset kasutust ning seda just *tä*-tüvelise pronoomeni puhul.

Kui elusreferentide puhul domineeris nii ranniku- kui kirdemurdes pronoomen *tämä~...*, elututele referentidele viitamisel on nii ranniku- kui kirdemurdes ülekaalus siiski lühike pronoomen *tä~...* Rannikumurdes on *tä~...* ülekaal isegi suurem kui kirdemurdes. Erinevalt ühiskeelest viitab *tämä~...* siiski pisut produktiivsemalt elututele referentidele, seejuures isegi 2. astme referentidele. Sellist esinemust võib seletada asjaoluga, et *tämä~...* toimib ranniku- ja kirdemurdes ka rõhutu kolmanda isiku pronoomenina, nagu tuli ilmsiks juba peatükkidest, mis käsitles viitamist elusreferentidele. Suuremal osal juhtudest näiski *tämä~...* viitavat rõhutuile referentidele. Tingimust, et rõhuline kolmanda isiku proomen saab viidata ainult elusreferentidele, siin seega ei rikuta.

Ka elutute referentide puhul näitas analüüs seega, et võrreldes pronoomenitega *tämä~...* ja *tä~...* kasutatakse pronoomenit *sie~...* kognitiivselt raskemini kätte saadavatele referentidele viitamisel. Seda kinnitas muuhulgas asjaolu, et kui kontekstis eksisteerivad nii elus kui 1. astme elutu referent, viitavad *tämä~...* ja *tä~...* n-ö elusamale. Teiseks, kahest võrdväärsest elutust referendist kesksamale referendile viidatakse pigem pronoomeniga *tämä~...*, *tä~...* ning vähemesilduvale pronoomeniga *sie~...* . Kolmandaks, kui viidatakse eri tasandi elututele referentidele, viitavad pronoomenid *tämä~...* ja *tä~...* kõrgema tasandi referendile.

3.4. Ekspletiivne pronoomen

Murdekorpuse tekstides kohtab juhtumeid, kus esineb pronoomen, millel tegelikult referent puudub. See tähendab, et tegu on ekspletiivsete pronoomenitega. Ekspletiivne, nagu öeldud, on pronoomeni kasutus subjektiposisioonis sisuliselt subjektita lauseis. Ekspletiivsetena on enamasti kasutusel rõhutatud kolmanda isiku pronoomenid. Madal aktivatsioonihind signaalib siin, nagu öeldud, potentsiaalse referendi vähest tähtsust.

Ekspletiivseid pronoomeneid tuleb ette nii ranniku- kui kirdemurdes. Ekspletiivsed on proomen *tä* näidetes (86) ja (87). Näite (86) lausung koosneb määrusest (*sel suvel*), verbist (*õli*) ja öeldistäitest (*vähäne einäkasv*) ning pronoomen *tä* täidab subjektiposisiooni. Pronoomenil puudub siin igasugune referent. Sama on olukord näites (87), kus tegu on sisuliselt subjektita lausega.

(86)

tä sel suvel õli vähäne einäkasv (.) kasinast sain saatu kümme ehk

/Lüg/

(87)

*enne õlivad *ikke pää panemine (...) jaa no sis kui=**tä** (.) kuiv aig onn siis sest piast ei
õle *tähti

/Lüg/

Näites (88) on *ta* puhul tegu lausungiga, kus öeldisverb märgib loodusnähtust – ilma.

(88)

siis (.) *esteks *jaanuari kuus (...) või vie- (.) *tetsembris *akkas se kole külm (...) ja (.)
vist *jõulu läks **ta** kole *külmaks

/Jõe/

Pisut problemaatiline on *ta* kasutus näiteis (89) ja (90).

(89)

K: kas meri oli siis `lahti või

KJ: *lahtise merega sial alatti ega *sinna jääd **ta** ei teind (...) sial oli *niisukkene ais kui
jääd **ta** tegi siis *lõunat tuul viib ta (jääd) *jälle ära

/Jõe/

(90)

K: a=kass sääll (.) no kus=te sial päris kala `püütsitte kas midagi `niuksed looma

kohad=või (.) kas midagi neid kaa=säl onn=või

KJ: eij=olnd (.) sie oli kuda (.) kuda vaheld oli (.) vaheld oli (.) no na- *nattukkene vaheld
oli vaheldas kala (.) siin kagu=otsa puol oli (.) kui siit kagu puolt *tuuled olid (...) siis
olivad *luode *otsa puol *jälle=kui (.) luo- *luode puolt *tuuled olid (.) siis sedasi
nii*pal'ju=**ta vaheldas**

/Kuu/

Mõlemas näites puudub pronoomenil *ta* sisuliselt referent, kuid samas ei ole ka selge, kuidas toimivad need verbid ilma pronoomenita. *Jääd tegema* ja *vaheldama* on samuti seotud looduse- või ilmastikunähtustega, kuigi ei ole tüüpilised ühiskeeles kasutatud verbid. Oletan seega siiski, et *ta* näol on neis näidetes ekspletiivse pronoomenina.

Murdekorpusest leidsin ka ühe *sie* kasutusjuhu, mida võiks ekspletiivsena tõlgendada.

(91)

*ennemast **sie** õli juo *plaanis *ikke *üöse *õitsis obostega *käija

/Jõh/

Võttes arvesse *sie*~... arvulist ülekaalu ning funktsioone ranniku- ja kirdemurdes, võiks prognoosida, et ekspletiivse pronoomenina toimib peamiselt *sie*~... . See, et ranniku- ja kirdemurdes kasutatakse ekspletiivse pronoomenina pronoomenit *tä*~..., näitab, et *tä*~... n-ö konkureerib pronoomeniga *sie*~... rõhutu kolmanda isiku pronoomeni positsioonile.

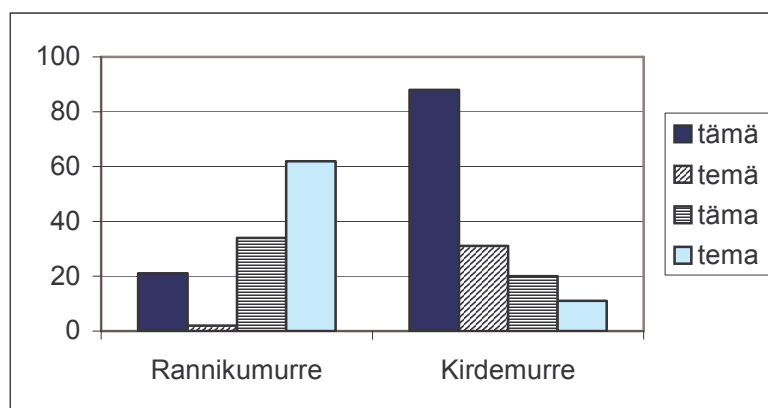
3.5. Murrete ja ühiskeele pronoomenite viiteomaduste erinevused: diakrooniline perspektiiv

Suuremaid erinevusi murde- ja ühiskeele pronoomenite vahel on laias laastus kolm. Esiteks, *tämä~...* ja *tä~...* viitavad võrdselt fookuses olevaile referentidele ehk toimivad rõhutute kolmanda isiku pronoomenitena. Teiseks, peamise kolmanda isiku pronoomenina on kasutusel *sie~...*. Kolmandaks, *tämä~...* esineb ka demonstratiivpronoomenina, kuigi marginaalselt.

Lühikesed kolmanda isiku pronoomeni vormid, nagu öeldud, on tõenäoliselt pikkadest kolmanda isiku pronoomeni vormidest sündinud kiirkõnevormid (Viitso 2003: 210). Eesti suulises ühiskeeles on lühenemine toimunud sellel määral, et pikka vormi kasutatakse peamiselt ainult rõhulises kontekstis. Ranniku- ja kirdemurdes on lühenemine toimunud oluliselt vähemal määral, kusjuures pika ja lühikese pronoomeni vaheldus on suhteliselt ebajärjekindel: fookuses olevale referendile ehk topikule võidakse viidata nii pika kui lühikese pronoomeniga.

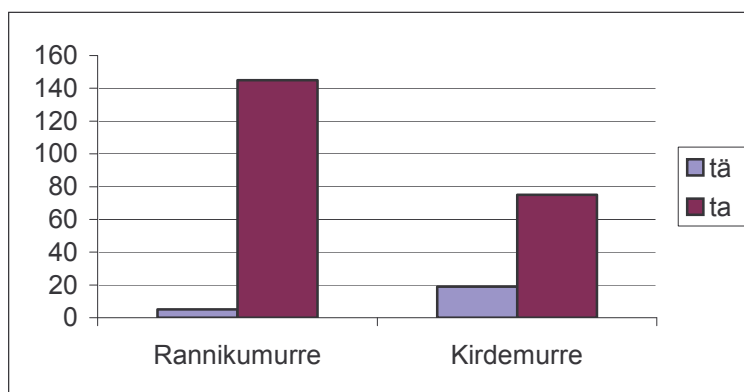
Minu käsituse järgi peegeldab selline ebajärjekindel vaheldus seda, et lühenemine on siin diakroonilises perspektiivis alanud hiljem kui ühiskeeles, ning on alles aktiivselt toimumas (st selle perioodi keeles, mida kajastavad murdekorpuse tekstid). Kui võtta arvesse seda, kui suurel määral on ühiskeelest mõjutatud murdekorpuse tekstide keelejuhtide keel, siis on võimalik, et ühiskeel on ranniku- ja kirdemurde pronoomenite kasutust siin mõjutanud või suunanud. Seda kinnitab muuhulgas järgmine asjaolu. Kui analüüsida *tämä~...* ja *tä~...* foneetiliste kujude levikut ranniku- ja kirdemurdes diagrammil 4, on näha, et *tema* ja *täma* on laiemalt levinud rannikumurdes, kus vokaalharmoonia on pea täiesti hääbunud (Must 1987: 135), kirdemurdes on enamuses vokaalharmooniaga variandid *tämä* ja *temä*.

Diagramm 3. Pronoomeni *tämä~...* häälikuliste variantide distributsioon murdekorpuse tekstides.

Samas kui vaadata lühikeste kolmanda isiku pronoomenite distributsiooni diagrammil 4, on näha, et vokaalharmooniata pika pronoomeni lühikest korrelaati esineb sagedamini.

Diagramm 4. Pronoomeni *tä~...* häälikuliste variantide distributsioon murdekorpuse tekstides.

Diagrammilt 4 on näha, et rannikumurdes domineerib ootuspäraselt lühike pronoomen *ta*. Kuid ka kirdemurdes on ülekaalus *ta*, mitte *tä*, nagu võiks oodata. Sellist kasutust võiks seletada asjaoluga, et mitmes murdetekstis kasutavad keelejuhid pikkadest vormidest ainult vokaalharmooniaga vorme *tämä* ja *temä*, kuid vastava lühikese korrelaadina ainult pronoomenit *ta*: näib, et *ta* on laenatud ka pikkade vokaalharmooniaga vormide lühikeseks korrelaadiks. Kuna vokaalharmoonia taandumine ranniku- ja kirdemurdes on seotud Põhja-Eesti keskmurde ning ühiskeele

mõjuga (Must 1987: 323-324), siis võiks väita, et pronoomenite lühenemist on kiirendanud ühiskeelee pealetung. Sarnase olukorra võib leida näiteks Võru murdest. Võru murdes on peamise kolmanda isiku pronoomenina kasutusel *timä* ja *tiä*, kuid ühiskeelee mõjul hakatud kolmanda isiku pronoomenina kasutama hoopis pronoomenit *ta* (Lindström jt 2001: 198). *Ta*-tüvi on algupäraselt Võru murdes kasutatud hoopis demonstratiivina. Kuna vokaalharmooniaga pikkade pronoomenite vastet esineb nii vähesel määral, võiks oletada, et vokaalharmooniaga varianti *tä* on hakatud kasutama just *ta* eeskujul.

Kui vaadata *tämä~...* ja *tä~...* jagunemist süntaktiliselt ja semantiliselt, siis võib öelda, et ranniku- ja kirdemurde viitesüsteem annab diakroonilise tausta sellele, kuidas ja mis põhimõttel on välja kujunenud ühiskeelee *tema* ja *ta* kasutus sellisena, nagu see praegusel ajal on. Tabelist 4 on näha, et ranniku- ja kirdemurdes kasutatakse lühikest kolmanda isiku pronoomenit kõige enam tüüpilises subjektikäändes – nominatiivis, samas kui suuremas osas teistest käänetest domineerib pikk vorm. Ühiskeeles domineerib lühike pronoomen suuremas osas käänetest. On loogiline, et redutseerumine algab just nendest keeleüksustest, mida kasutatakse kõige enam. Kuna jätkuvad topikud on diskursuses seotud eelkõige subjektipositsiooni koondatud pronoomenitega, siis algab redutseerumine ilmselt just nendest pronoomenitest. Samuti võib oletada, et ranniku- ja kirdemurde *tämä~...* ja *tä~...* ning ühiskeelee *tema* ja *ta* jagunemine eri tüüpi referentidele viitamisel peegeldavad sama protsessi eri astmeid. Kui elusreferentide puhul domineeris nii ranniku- kui kirdemurdes pronoomen *tämä~...*, siis elututele referentidele viitamisel on nii ranniku- kui kirdemurdes ülekaalus siiski lühike pronoomen *tä~...*. Mida abstraktsem on referent, seda vähemtõenäolisemalt viidatakse talle pronoomeniga *tämä~...*. Need karakteristikud viitavad sellele, et juhul kui *tämä~...* ranniku- ja kirdemurdes jätkaks lühenemist, kujuneks tõenäoliselt välja sarnane olukord nagu ühiskeeles praegu. See tähendab, et pikka pronoomenit kasutatakse elusreferentide vastandamisel, lühike vorm aga katab kõik mittekontrastiivsed kontekstid, st viitab fookuses olevaile referentidele.

Murrete *sie~...* rohket esinemust kolmanda isiku pronoomenina ning *tämä~...* esinemust adjektiivatribuudina võiks seletada soome keele mõju või ranniku- ja kirdemurde ning soome keele ühisjoonena. Nagu öeldud, on ranniku- ja kirdemurret on loetud soomepäraseks murdeks. Pronoomeni *sie~...* kasutus peamise kolmanda isiku pronoomenina võibki olla ühisjoon soome murretega. Soome murretes on nimelt peamiseks kolmanda isiku pronoomeniks *sie~...* vaste *se* (vt nt Vilppula 1989, Laitinen

2005). Kuna, nagu eespool öeldud, on side soome keelega olnud eriti tihe just rannikumurdel, siis on ka ootuspärane, et just siin on pronoomeni *sie~...* ülekaal kõige suurem (vt diagramm 2).

Soomepärasusena on seletatav ka *tämä~...* kasutus adjektiivatribuudi funktsioonis. Huvitav on lisaks, et demonstratiivsuse seisukohalt näivad olevat markeeritud vormid *tämä* ja *täma*, samas kui *temä* ja *tema* näivad moodustavat personaalsema paradigma.

Asjaolud, et *sie~...* toimib ranniku- ja kirdemurdes peamise kolmanda isiku pronoomenina ning et *tämä~...* esineb adjektiivatribuudina, viivad mõtteni, kas mitte ühiskeel ei peegelda **tämä* kolmanda isiku pronoomeniks grammatikaliseerumise hilisemat astet, kui ranniku- ja kirdemurre. Erilist tähelepanu tuleks siin osutada elus- ja 1. astme elutute referentide puhul esinevaile viiteahelaile, kus *sie~...* vaheldub pronoomenitega *tämä~...* ja *tä~...*. *Sie~...* esineb, nagu öeldud, viiteahela algusosas, kuid ei ole seotud markeeritud teise mainimisega. Siiski näib *tämä~...* ja *tä~...* kasutus n-ö eeldavat pronoomeni *sie~...* kasutust. Sellise esinemuse põhjal võiks oletada, et varemalt on *sie~...* katnud suurema osa endofoorsetest kontekstidest, kuid uue kolmanda isiku pronoomeni esile kerkimise tõttu on ta hakanud pikemate viiteahelate puhul taanduma tüüpilisse referendi fookusesse toomise positsiooni. *Tä-* tüveliste pronoomenite kasutus demonstratiivpronoomenina oleks sel juhul samuti refleksioon sellest, et *tämä~.../tä~...* on ranniku- ja kirdemurdes kolmanda isiku pronoomenina alles suhteliselt uus. See on siiski pelk oletus, ning vajab täpsemat uurimist.

4. KOKKUVÕTE

Käesolevas magistritöös oli vaatluse all ranniku- ja kirdemurde pronoomenite *sie~...*, *tämä~...* ja *tä~...* viiteomadused. Samuti kirjeldasin põgusalt pronoomenite morfoloogilisi, häälikulisi ja etümoloogilisi jooni. Töö lähtealuseks oli muuhulgas murdepronoomenite võrdlus ühiskeelee endofoorsete pronoomenitega *see*, *tema* ja *ta*.

Pronoomenite morfoloogiline, häälikuline ja etümoloogiline analüüs toetub eesti murrete korpuse ja EKI MSK andmetele. Võrreldes ühiskeelee pronoomenitega on ranniku- ja kirdemurde pronoomenid häälikuliselt ja morfoloogiliselt mitmekesisemad. Pikast kolmanda isiku pronoomenist on kasutusel variandid *tämä~täma~temä~tema~tama*, lühikesest kolmanda isiku pronoomenist variandid *tä~ta*, ning demonstratiivpronoomenist *sie~see*. Vastavaist mitmusevormidest võib leida variandid *nämäd~näväd~nävad~nämäd~nämä~nemäd~nemad~nevad*, *näd~nä~nad* ning *nied~nie~need~ne*. Kui arvestada seda, et ranniku- ja kirdemurre on mitmes suhtes vanemal astmel kui näiteks põhjaeesti mured ning seda, et neil murretel on olnud tihedad kontaktid soome, isuri ning vadjä keelega, on selline mitmekesisus ootuspärane. Ranniku- ja kirdemurdes esineb näiteks partitiivis vormi *sedä~seda* kõrval vorm *sidä~sida*, mis kajastab ilmselt nende murrete vanemat, soomepärast kihistust (vrd soome *se* sg p *sitä*). Vanapärane on ka näiteks nii ranniku- kui kirdemurdes esinev allatiivi vorm *selle*. *Sellele*-tüüpi vormid, mida kasutab ühiskeel, on nimelt eesti keele uusmoodustised, mis pärit XVII-XVIII sajandi vahemailt. Vanemat kihistust võivad signaalida ka ranniku- ja kirdemurdes mitmel juhul on märgitud ülipikk lühikese kolmanda isiku pronoomeni tüvi (*tääl*, *taale* jne): on võimalik, et sellised vormid annavad märku algupäraste demonstratiivpronoomenite ja hilistekkelisemate personaalpronoomenite segunemisest. Teisest küljest on üha ranniku- ja kirdemurret üha enam mõjutanud ka eesti ühiskeel, nii et paljuski kohtab siin ka pronoomenite ühiskeelepärast kasutust.

Etümoloogiliselt kõige intrigeerivamaks osutusid ranniku- ja kirdemurde pika kolmanda isiku pronoomeni *tä-*, *te-* ja *ta-* tüvede vaheldus. Kuna eesti kolmanda isiku pronoomen pärinevadki suure tõenäosusega samast läänemeresoome demonstratiivist **tämä*, on põhjust arvata, et *te-* ja *ta-*tüvelised pronoomenid on *tä*-tüvelise pronoomeni modifikatsioonid. *Tama* puhul on pakutud välja ka oletust, et *tama* on olnud *taa*-demonstratiivpronoomeni pikem variant (vrd *tämä~tää*).

Sie~..., *tämä~...* ja *tä~...* viiteomaduste analüüs põhineb murdekorpuse Jõelähtme, Kuusalu, Haljala, Jõhvi ja Lüganuse murrakutest pärit tekstidel. Analüüsi aluseks on kognitiivne mudel, mille kohaselt eri viitevahendid signaalivad referendi eri aktiveerituse taset kõneleja/kuulaja lühiajalises mälus. Iseseisvad pronoomenid võivad signaalida peamiselt kahte aktiveerituse taset, mille kohta Gundel jt on kasutanud mõisteid *aktiveeritud* ning *fookuses*. Vaatlesin seega, kuidas on kolm murdepronoomenit seotud staatustega *aktiveeritud* ja *fookuses* ning võrdlesin tulemusi eesti suulise ühiskeelega *see*, *tema* ja *ta* esinemusega. Eesti suulises ühiskeeles signaalivad pronoomenid *see* ja *tema* tüüpiliselt staatust *aktiveeritud* ning pronoomen *ta* staatust *fookuses*. Teisisõnu: *see* on tüüpiline demonstratiivpronoomen, *tema* tüüpiline rõhuline kolmanda isiku pronoomen ning *ta* rõhutu kolmanda isiku pronoomen. Mõningal määral on rõhutu kolmanda isiku pronoomeni omadusi ka pronoomenil *see*. Et referendi kättesaadavust ning seega pronoomeni valikut mõjutab suurel määral see, mis tüüpi referendiga on tegu, kas 1. astme elus või elutu, 2. astme või 3. astme referendiga, on analüüsiosa jaotatud peatükkideks vastavalt referendi tüübile. Eraldi käsitletakse adjektiivtribuudina toimivaid pronoomenit ning ekspletiivset pronoomenit.

Kui ühiskeeles oli kõige produktiivsemalt kasutatud endofoorseks pronoomeniks *ta*, siis murdekorpuses on selleks pronoomen *sie~...* Kuigi pronoomen *sie~...* jaguneb kategoorias *elus/elutu* protsentuaalselt elutute referentide kasuks, on ta ka elusaile referentidele viitamisel kõige sagedasem pronoomen. Pronoomenit *sie~...* kasutatakse reeglina teisel mainimisel, juhul kui tegu on referendile uut nime või definitsiooni andva lausega. Samuti võidakse pronoomeniga *sie~...* viidata juhul, kui elusreferente vastandatakse. Siiski viidatakse pronoomeniga *sie~...* elusreferendile tüüpiliselt ka pärast teist mainimist: *sie~...* võib moodustada pikki viiteahelaid. Need asjaolud viitavad sellele, et ranniku- ja kirdemurdes kasutatakse pronoomenit muuhulgas staatuses *fookuses* olevale elusreferendile viitamisel. Kui ühiskeeles viitatas *see* ainult elutule fookuses referendina, siis *sie~...* kasutuspiirid kolmanda isiku pronoomeninä on järelikult hoopis laiemad.

Sie~... on ka ranniku- ja kirdemurdes elututele referentidele viitamisel kõige enam kasutatud pronoomen, viidates produktiivselt nii 1., 2. kui 3. astme referentidele nii anaforsel kui kataforsel viitamisel. See kinnitab, et *sie~...* võib viidata nii staatuses *fookuses* kui *aktiveeritud* referentidele, toimides seega samaaegselt nii kolmanda isiku pronoomeni kui demonstratiivpronoomeninä.

Kuna nii eesti ühiskeeles kui ranna- ja kirdemurdes on pika ja lühikese kolmanda isiku pronoomeni seeriad, oleks ootuspärane, et pikk ja lühike pronoomen moodustaksid n-ö tugeva ja nõrga pronoomeni paradigmad. Nii on see ühiskeeles, kus *tema* on tüüpiline rõhuline personaalpronoomen, mille peamiseks ülesandeks on kontrasti markerimine. Ühiskeele *ta* on rõhutu kolmanda isiku pronoomen, mida kasutatakse fookuses olevatele referentidele viitamisel. Elusreferentidele viitavate *sie~...*, *tämä~...* ja *tä~...* analüüsist selgus, et erinevalt ühiskeelest moodustab pikk pronoomen aga murdetekstides pikki viiteahelaid, kus mingit eksplitsiitset kontrasti esile ei tule. Veelgi enam, võrreldes lühikese pronoomeniga oli pikk pronoomen elusreferentidele viitamisel ülekaalus. Järelikult viitab pikk pronoomen muuhulgas ka fookuses olevaile entiteetidele. Samas signaalib neist kahest staatust *aktiivne* pikk samuti pronoomen *tämä~...* – sellest annab märku eelkõige *tämä~...* kasutus eksplitsiitset ja implitsiitset kontrasti väljendavates fraasides.

Elututele referentidele viitamisel on pika ja lühikese pronoomeni suhe erinev. Kui elusreferentide puhul domineeris nii ranniku- kui kirdemurdes pronoomen *tämä~...*, siis elututele referentidele viitamisel on nii ranniku- kui kirdemurdes ülekaalus siiski lühike pronoomen *tä~...*. Erinevalt ühiskeelest viitab *tämä~...* siiski pisut produktiivsemalt elututele referentidele, seejuures isegi 2. astme referentidele, kuigi marginaalselt. Suuremal osal juhtudest näis *tämä~...* viitavat rõhutuile elutuile referentidele.

Sarnaselt ühiskeelega on esinemissageduselt teisel kohal viitamisel pronoomen *tä~...*, kusjuures suurim osa elutuile referentidele viitavaist pronoomenist *tä~...* viitab 1. astme referentidele. Pronoomen *tä~...* võib ranniku- ja kirdemurdes moodustada 1. astme elutuile referentidele viitamisel suhteliselt pikki viiteahelaid järjestikustes lausungeis. Mida abstraktsem on referent, seda vähemtõenäoliselt viidatakse talle pronoomeniga *tä~...*. Abstraktsematele, 2. ja 3. astme referentidele viitamisel ei ole *tä~...* kasutus seejuures produktiivne. Sageli võib *tä~...* sel juhul olla osa idiomaaatilisest konstruktsioonist *eks ta*. Selline esinemine põhjal võib oletada, et *tä~...* viitab peamiselt fookuses olevaile referentidele.

Viiteahelais, kus esinevad nii *sie~...*, *tämä~...* ja *tä~...*, signaalib *sie~...* kasutus enamasti madalamat kognitiivset staatust kui *tämä~...* ja *tä~...* kasutus. Kahele semantiliselt ja süntaktiliselt võrdväärsele diskursuses olevast referendist kesksamale viidatakse pigem pronoomenitega *tämä~...* ning *tä~...*. Juhul, kui diskursuses on elus ja 1. astme elutu referent, viidatakse elutule pigem pronoomeniga *sie~...* ning elusale pronoomenitega *tämä~...* ja *tä~...*. Need asjaolud kinnitavad, et pronoomeniga *sie~...*

viidatud referendid on kognitiivselt raskemini kättesaadavad kui pronoomenitega *tämä~...* ning *tä~...* viidatud.

Eesti suulises ühiskeeles on kolmest pronoomenist *see*, *tema* ja *ta* adjektiivatribuudina kasutusel ainult pronoomen *see*. Analüüsist selgus, et murde- ja ühiskeele endofoorsed pronoomenid on siin ühiskeelega sarnane: põhilise demonstratiivpronoomenina on kasutusel *sie~...*. Seega võib öelda, et ranniku- ja kirdemurre on samuti valdavalt ühe demonstratiiviga murre, nagu ühiskeelgi. Siiski on demonstratiivpronoomeni omadusi ka murdepronoomenil *tämä~...*: murdematerjalis esineb *tämä~...* adjektiivatribuudi funktsioonis, kuigi marginaalselt. Kõigist neljast foneetilisest variandist esinevad selles positsioonis *tä*-tüvelised pronoomenid. Kuna kolmanda isiku pronoomeneid ei saa kasutada adjektiivatribuudina, võib öelda, et pronoomenil *tämä~...* on ranniku- ja kirdemurdes ka demonstratiivpronoomeni omadusi.

Ranniku- ja kirdemurde *sie~...*, *tämä~...* ja *tä~...* kasutuse peamised erinevused ühiskeele pronoomenitest *see*, *tema* ja *ta* on kokkuvõtvalt järgmised.

- *Tämä~...* ja *tä~...* viitavad võrdselt fookuses olevaile referentidele ehk toimivad rõhutute kolmanda isiku pronoomenitena;
- Peamise rõhutu kolmanda isiku pronoomenina on kasutusel *sie~...*;
- Pronoomenil *tämä~...* on demonstratiivpronoomeni omadusi.

Neid eripärasid olen püüdnud seletada diakroonilisest vaatepunktist. Ranniku- ja kirdemurde pronoomenite kasutuse eripärad toovad esile tegurid, mis ranniku- ja kirdemurde pronoomenite kasutust diskursusesisesel viitamisel on suure tõenäosusega mõjutanud. Üheks teguriks on tugev side soome keele ja murretega, ning teiseks – nagu näitas juba pronoomenite morfoloogiline analüüs – üha intensiivsemalt peale tungiv ühiskeel.

MURDE- JA SUULISTE TEKSTIDE LITEREERINGUTES KASUTATUD MÄRGID

(.)	Lühike paus (kuni 0,2 sek)
(...)	Pikk paus
`	3. vältes sõna
*	Kolmveerandpikk sõna
=	Kokkuhääldus
+	Liitsõna
(--)	Arusaamatu sõna
'	Palatalisatsioon
<com>X</com>	Kõneolukorraga seonduvad mittekeelelised aspektid

ALLIKAD

- ALFE I* = Atlas Linguarum Fennicarum. ALFE 1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 800. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 118. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004.
- Alvre, Paul* 1963. Pronoomeni *see* tüvedest läänemeresoome keeltes. – Emakeele Seltsi Aastaraamat IX, 131-150.
- Alvre, Paul*. 1965. Pronoomenite iseärasusi. – Emakeele Seltsi Aastaraamat 11, 195-208.
- Alvre, Paul* 2000. Kirderannikumurde- ja vadja keele ühisjooni. – Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. Koostaja ja toimetaja Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1-14.
- Ariel, Mira* 1990. Accessing Noun-Phrase Antecedents. Routledge.
- Ariste, Paul* 1958. Metanalüüsi osa keele arengus. – Keel ja Kirjandus 11, 681-688.
- Bühler, Karl* 1982 (1934). The Deictic Field of Language and Deictic Words. – Speech, Place and Action. Ed. by R. Jarvella, E. Klein. Studies in Deixis and Related Topics. New York: John Wiley and Sons,.
- Du Bois, John W.* 1980. Beyond Definiteness: The Trace of Identity in Discourse. – The Pear Stories. Ed. by Wallace Chafe. New Jersey: Ablex Publishing Corporation, 203-274.
- Givón, Talmy* 1984. Syntax, vol 1. A Functional-Typological Introduction. Amsterdam: John Benjamins.
- Givón, Talmy* 2001. Syntax, vol 2, revised edition. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Diessel, Holger* 1999. Demonstratives: form, function and grammaticalization. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- EKG I, II* = *Erelt, Mati, Reet Kasik; Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare*. Eesti keele grammatika I, II. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut 1995 (I) ja 1993 (II).
- Erelt jt* 1997 = *Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Kristiina Ross*. Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti keele Sihtasutus.

- Fossard, Marion, Francois Rigalleau* 2005. Referential Accessibility and Anaphor Resolution: The Case of the French Hybrid Demonstrative Pronoun *Celui-Ci/Celle-Ci*. – *Anaphora Processing: Linguistic, cognitive and computational modelling*. Editors A. Branco, T. McEnery, R. Mitkov). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 283-303.
- Fraurud, Kari* 2000. Demonstrativer i svensk sakprosa. – *Denna - den här - den där*. Om demonstrativer i tvärsspråklig belysning. En minneskrift til Elsie Wijk-Andersson. Ed. by U. Melander-Marttala. Uppsala: ASLA Information, 5-28.
- Chafe, Wallace L.* 1994. *Discourse, consciousness, and time*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Cornish, Francis* 2005. Degrees of Indirectness: Two Types of Implicit Referents and their Retrieval via Unaccented Pronouns. – *Anaphora Processing: Linguistic, cognitive and computational modelling*. Editors A. Branco, T. McEnery, R. Mitkov. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 199-221.
- Gordon, Peter C., Barbara J. Grosz, Laura A. Gillion* 1993. Pronouns, names and the centering of attention in discourse. – *Cognitive Science* 17, 311-348.
- Grüning, André, Andrei Kibrik* 2005. Modelling referential choice in discourse: A Cognitive Calculative Approach and a Neural Network Approach. – *Anaphora processing: Linguistic, Cognitive and Computational Modelling*. Ed. by Antonio Branco. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 163-199.
- Gundel, Jeanette K, Nancy Hedberg, Ron Zacharski* 1993. Cognitive status and the form of referring expression in discourse. – *Language* 69, 247-307.
- Hanks, William F.* 1992. The indexical ground of deictic reference - Rethinking Context: language as an interactive phenomenon Ed. by A. Duranti & Ch. Goodwin. Cambridge: Cambridge University Press, 43-76.
- Himmelmann, Nikolaus P.* 1996. Demonstratives in Narrative Discourse: A Taxonomy of Universal Uses. – *Studies in Anaphora*. Ed. by B. Fox. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam, 205-254.
- Huang, Yan* 2000. Discourse anaphora: Four theoretical models. – *Journal of Pragmatics*, 151-176.
- Hopper Paul. J., & Elizabeth C. Traugott* 2004. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Juvonen, Päivi* 2000. Grammaticalizing the definite article. Doctoral dissertation. Department of Linguistics Stockholm University.

<http://et.wikipedia.org/wiki/Propositsioon>

<http://www.ub.uit.no/munin/nordlyd/include/getdoc.php?id=160&article=34&mode=pdf>

http://ling.uni-konstanz.de/pages/conferences/sub7/abstracts/sub7_deHoop.pdf

http://www.sfu.ca/~hedberg/GHZ_DAARC2004Final.pdf

<http://dummy-pronoun.ignaut.net>

<http://www.cse.ohio-state.edu/~dbyron/pubs/DAARC2000.pdf>

<http://people.pwf.cam.ac.uk/mtb23/nsp/generic%20subject%20passive.pdf>

Kibrik, Andrei 1996. Anaphora in Russian: A Cognitive Calculative Account. – *Studies in Anaphora*. Ed. by B. Fox. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 255-305.

Laanest, Arvo 1975. Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn.

Laitinen, Lea 2005. *Hän*, the third speech act pronoun in Finnish. – *Minimal reference: The use of pronouns in Finnish and Estonian*. Ed. by R. Laury. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 75-107.

Larjavaara, Matti 1986a. Itämerensuomen demonstratiivit I. Karjala, aunus, lyydi ja vepsä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 433. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Larjavaara, Matti 1986b. Demonstratiivit ja kielen kehitys. – *Virittäjä* 3, 305-331.

Laury, Ritva 1991. On the development of the definite article *se* in spoken Finnish. – *SKY 1991, Yearbook of the Linguistic Association of Finland*. Helsinki: Suomen kielitieteellinen yhdistys, 93-121.

Laury, Ritva 1997. Demonstratives in interaction. The emergence of a definite article in Finnish. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.

Lindström jt 2001 = *Lindström, Liina, Varje Lonn, Mari Mets, Karl Pajusalu, Pire Teras, Ann Veismann, Eva Velsker, Jüri Viikberg*. Eesti murrete korpus ja kolme murde sagedasema sõnavara võrdlus. – *Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks*. Toimetanud R. Kasik. Tartu: TÜ eesti keele õppetooli toimetised 17, 186-211.

Lindström jt 2006 = *Lindström, Liina, Liisi Bakhoff, Mari-Liis Kalvik, Anneliis Klaus, Rutt Läänemets, Mari Mets, Ellen Niit, Karl Pajusalu, Pire Teras, Kristel Uiboaed, Ann Veismann, Eva Velsker*. Sõnaliigituse küsimusi eesti murrete korpuse põhjal. – *Keele ehe. Pühendusteos Reet Kasiku 60. sünnipäevaks*. Toimetanud Ellen Niit. Tartu: TÜ eesti keele õppetooli toimetised 30, 154-168.

Lyons, John 1977. *Semantics*, Vol 2. Cambridge: Cambridge University Press.

- Mann William. C., Sandra Thompson* 1988. Rhetorical Structure Theory: Toward a Functional Theory of Text Organization. – *Text* 8(3), 243-281.
- Must, Mari* 1987. Kirderannikumurre. Tallinn: Valgus.
- Must, Mari* 1995. Kirderannikumurde tekstid. Eesti murded V. Toimetanud Helmi Viires). Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Pajusalu, Renate* 1999. Deiktikud eesti keeles. *Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pajusalu jt* 2004 = *Pajusalu, Renate, Ilona Tragel, Ann Veismann, Maigi Vija*. Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 5. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pajusalu jt* 2002 = *Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Jüri Viikberg*. Eesti murded ja kohanimed. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pajusalu, Renate* 2005. Anaphoric pronouns in Spoken Estonian: crossing the paradigms.– *Minimal reference: The use of pronouns in Finnish and Estonian*. Ed. by R. Laury. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 107-135.
- Pool, Raili* 1992. 1. ja 2. isiku personaalpronoomenite lühikese ja pika vormi kasutamine. Diplomitöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Rätsep, Huno* 1982. Eesti keele ajalooline morfoloogia. I: õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Sahkai, Heete* 2003. Demonstrative doubling in Spoken Estonian. – *Trames* 7(57/52), 2, 120-144.
- SSA 3* = Suomen Sanojen Alkuperä. Etymologinen sanakirja. 3 R-Ö. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1992.
- Tiainen, Outi* 1998. Referenttien kuljettaminen diskurssissa. – *Virittäjä* 4, 498-528.
- Viitso, Tiit-Rein* 2003. Rise and developement of the Estonian language. – *Estonian Language*. Ed. by Mati Ereht. *Linguistica Uralica Supplementary Series*, Vol 1. Tallinn: Estonian Academy Publishers, 130-226.
- Vilppula, Matti* 1989. Havaintoja hän- ja he- pronomien käytöstä suomen murteissa. – *Virittäjä* 3, 380-400.

DEMONSTRATIVE AND THIRD PERSON PRONOUNS IN THE COASTAL AND THE NORTH-EASTERN DIALECTS

Summary

This present master's thesis deals mainly with the referential properties of endophoric demonstrative and third person pronouns of the coastal and the north-eastern dialects, which belong to the north-eastern coastal dialect group. Also a brief overview of the morphological, phonetical and etymological features of these pronouns is given. The practical basis of the analysis is the comparison of these dialects and the Estonian common spoken language. Dialect data come from the corpus of Estonian dialects and dialect archives of Institute of the Estonian Language

There are mainly three pronouns used for endophoric reference in the coastal and the north-eastern dialect: demonstrative pronoun *sie~see* (c.f. common language *see*), long third person pronoun, which has mainly four phonetical variants *tämä*, *täma*, *temä*, *tema* (c.f. common language *tema*) and two corresponding shorter stems *tä* and *ta* (c.f. common language *ta*). These pronouns have also much more variegated declension system than the Estonian common spoken language pronouns. This kind of variation is expected, as we consider that the coastal and the north-eastern dialects have many common features with the Votic, the Finnish and the Izhorian languages.

In the study of referential properties of *sie~..*, *tämä~..* and *tä~..* I rely on Gundel's, Hedberg's and Zacharsky's disquisition of accessibility hierarchies. According to this disquisition demonstrative pronouns and stressed third person pronouns signal the status *activated* and unstressed third person pronouns signal the status *in focus*. In Estonian common spoken language, the pronoun *see* and *tema* signal the status *activated* and *ta* the status *in focus*. *See* can also to small extent refer to entities which are in focus.

The analysis indicated that the referential properties of common language and dialects' pronouns are not equal. The main functional differences of the dialects' pronouns compared to the Estonian common spoken language are:

1. The abundance of *tämä~...* . As the Estonian common language and the coastal and the north-eastern dialects have series of long and short third person pronouns, it could be expected that long and short pronouns form a strong and weak pronoun paradigms. It is so in case of the common language *tema* and *ta*. The common language *tema* is a typical stressed personal pronoun, which main function is to mark opposition or

contrast between human or animate referents, while *ta* is the unstressed personal pronoun, the most common anaphoric pronoun, used to track both animate and inanimate referents in focus. The dialects' long third person pronoun refers also mostly to animate referents, and is also used in typical contrastive function. Short pronoun *tä~...* appeared to display stress only in limited contexts. However, differently from the common language we find here long referential chains, where the referent in the subject position is being tracked with unstressed long third person pronoun, which is thus likely to refer to entities which are in focus.

2. The abundance of endophoric *sie~...*. The Estonian common language endophoric *see* is mostly used as typical demonstrative pronoun. It mostly refers to animate referents in case of second mention and to third-order referents. Dialect *sie~...* on the other hand is by far the most common endophoric pronoun in dialect data.

3. *Tämä~...* occurring as agreeing component of NP. Estonian common spoken language *tema* is a pure personal pronoun, which doesn't occur as agreeing component of NP. Dialects' long third person pronoun on the other hand occurs as attributive adjective. Of four phonetical variants of third person we find *tämä* and *täma* in this position, thus *temä* and *tema* seems to be most "personal" forms.

These differences seem to reflect the factors that influence or have affected the usage of the endophoric pronouns in the coastal and the north-eastern dialects: the Finnish language on one hand and the intensifying influence of the Estonian common language, on the other hand.